

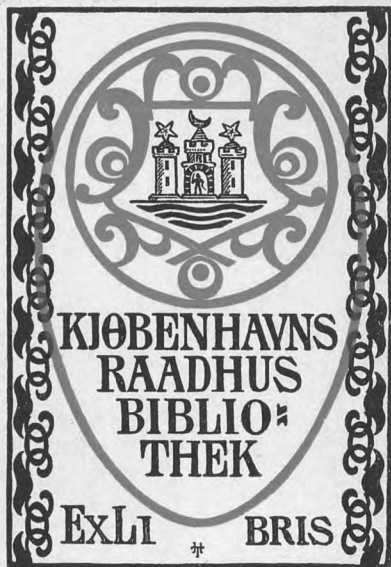
545171120

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

99.4 Volt, Rudolf Vo

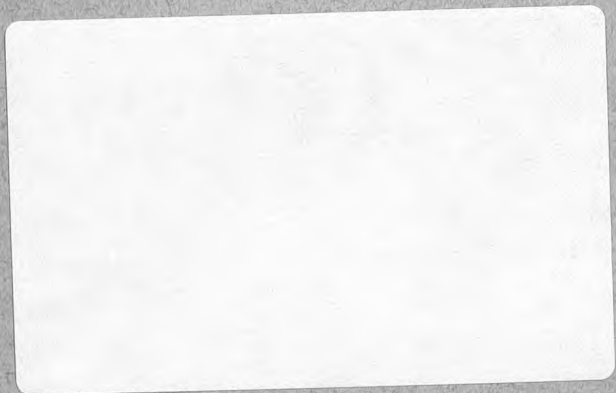
RHB

KJØBENHAVNS
RAADHUS
BIBLIOTHEK

EXLI † BRIS

99.4 Volf, Rudolf

RUDOLF VOLF

DR. THEOL., FHV. STIFTSPROVST

**EN GAMMEL PRÆSTS
LIVSERINDRINGER**

DET SCHØNBERGSKE FORLAG · KØBENHAVN

FOR NORGE: J. W. CAPPELEN, OSLO

EN GAMMEL PRÆSTS
LIVSERINDRINGER

Dr. P. P. P.

RUDOLF VOLF

DR. THEOL. PHV. STIFTSPROVST

EN GAMMEL PRÆSTS
LIVSERINDRINGER

MINDEBLADE AF EN PRÆSTS DAGBOG
I DET XIX. AARHUNDREDES SIDSTE HALVDEL

DET SCHØNBERGSKE FORLAG

ERNST BIERBERG & MICHAEL H. JENSEN

KØBENHAVN

99.4

Uo

UDGIVERNES FORORD

I sønlig kærlighed udsender vi hermed faders livserindringer, som han efterlod sig ved sin død.

Det er vort haab, at disse blade vil blive vel modtaget som et minde om fader i de forskellige krese af mennesker, der paaskønnede ham i hans liv og gerning.

*Visby pr. Bedsted og Slagelse
i Sommeren 1926.*

JOHANNES OG JAKOB VOLF

FORTALE

Hvorfor jeg skriver disse mindeblade? Fordi jeg føler trang til at flette en mindekrans. Jeg er taknemmelig for Guds nåderige førelser med mig, og jeg er taknemmelig for mange menneskers godhed imod mig; derfor føler jeg trang til at skrive dette.

Jeg har ikke villet portrættere mig selv rent subjektivt, heller ikke har jeg rent objektivt villet skrive historie; men jeg har søgt at tage fotografier af forhold og skikkelser, jeg personlig er kommet i berøring med. Saa ser man dog noget af, hvorledes man levede i de tider, og hvad der bevægede hjerterne.

R. V.

INDHOLD

I. FØRSTE BARNDOMSTID 1838-1846	11
II. DRENGEÅRENE 1847-1857	17
Skoleliv	21
Krigens tid og følgende tid	30
Min sidste skoletid	35
III. STUDENTER-ÅRENE 1857-1863	38
IV. KANDIDAT-ÅR 1863-1867	54
Pastoralseminariet	60
Fædrelandet	62
Kirkelige oplevelser. Indre Mission	65
V. SYV KAPELLAN-ÅR 1867-1874	75
Farum-Værløse 1870-1874	83
Ny udsigter	88
VI. 25 ÅRS PRÆSTEGERNING I KØBENHAVN 1874-1899 ...	91
Kirkens stilling i hovedstaden	102
Indre Mission i København	107
Kirkelige reformkrav	116
Missionsselskaber. Afholdssag	123
Københavns kirkesag	127
Folkekirken og andre kirkesamfund	132
Universitetet og studier	136
Folkeskolen — modersmålet	140
Forskellige oplevelser og minder	143
Forflyttelse og opbrud fra København. Stiftets deling ...	150
VII. STORE HEDDINGE 1899-1922	155
TILLÆG	159
NAVNELISTE	163

I.

FØRSTE BARNDOMSTID

1838—1846.

Den 25de august 1838 fødtes jeg i Naur præstegård ved Holstebro. Efter min farfar, overlæreren ved Vordingborg latinskole, kaldtes jeg i dåben *Peter Rudolf*. Da der foreligger stamtavler over min slægt, kan jeg her fatte mig i korthed om den. Den er et eksempel paa nationernes blanding. Min faders slægt er indvandret fra Tyskland til Laaland.*) *Hans Wolf* var byskriver i Nakskov, og hans efterslægt blev præster eller lærere. Min farmor menes at stamme fra en i Brandenburg født adelsmand *Berendt Friedrich von Bock*, som var bosat i Danmark i 1675. Min moder hørte til den fra en sønderjysk skomager stammende præsteslægt *Colding*. Min mormor hørte til den fra kanton Bern stammende slægt *Svitzer*. Jeg mener i vor slægt at kunne spore spredte træk, som minder om disse forskellige afstamminger.

---

*) Således if. Stamtavle over slægten Wolf, udg. af R. Volf i 1912. Men i december 1925 lykkedes det ved velvillig oplysning fra landsarkivet for Sjælland m. m. at påvise, at brødrene Hans og Christoffer Wolf var sønner af *Jacob Jacobsen Wolf*, den i Dansk biografisk lexikon XIX, 149 omtalte professor og digter i Odense, født 1554 og død 1635. Han var søn af en kobbersmed Jacob W. sst., hvis fædrene slægt hørte hjemme i Slesvig.

Udg.

Imidlertid har disse slægter nu haft hjemme i Danmark i omtrent 300 år, og vi er også danske i kærlighed til dette vort dyrebare fædreland både nord og syd for Kongeåen.

Ja, hvor man kommer til at elske dette land, hvis natur gav barnet de første indtryk! Barnets liv er jo på mange måder et samliv med naturen. De varme solskinsdage står for barnet som et paradys. Og i den stille, klare frostdags rene luft ånder drengen så let, medens han glider hen ad den spejklare is på de oversvømmede enge. Har man tillige, som jeg, vandret på lyngheden i den dybe, højtidelige stilhed, som kun afbrydes af lærkens slag under den blå himmel eller af en forbiløbende agerhøne eller hare, så vil senere i livet selv en lille lyngblomst kalde lykkelige barndomsminder til live. Og når jeg stod ved den vandrige Storå, fyldtes min sjæl med underlige anelser: Hvorfra udspringer denne vandmasse, og hvor flyder den hen? Med undren saa jeg over til Idoms lyngbakker og tænkte, når solen gik ned bag den: Hvor mon den nu går hen? Min fader, som holdt af jagt, kom engang hjem med en vild svane, som havde slået en drengs arm over, og jeg undredes over, hvor så mægtig en fugl kom fra. En dag slår en stor ørn ned ved min side, alle ænderne fløj op af skræk — hvor mon dens bo var? Storken havde rede paa vort lave tag, hvad mon der var i dens rede? En dag stjal den det garn fra blegen, som moder med møjje havde spundet — hvad brugte den det til? Så krøb jeg op ad stråtaget, op til redens — men der stod den store fugl og skræmmede mig med sin hvæsen. En vinter dækkede snemasser hele huset, så at vi ikke så dagens lys en hel uge. Da kunde jeg gå over taget. En flok agerhøns gik ind ad et hul i muren og boede i gæstekammeret

den vinter. Ja, de første barndomsår glider så hurtigt, medens de dog forekommer barnet lange nok. Det kommer vel af, at det ikke kender til at kede sig. Det har let ved at finde underholdning i den fri natur. Lyngegnen er fuld af fortrinligt legetøj, de små, flade stene. Med dem lærte jeg tidligt slyngekastning. Hvor jeg forstod den unge David, da jeg hørte om ham! Min fader lærte mig også at skyde med flitsbue; og at springe over grøfter med en springstok var min lyst, såvel som at klatre på tage og i træer. Senere blev det min lyst at kaste med kastespyd, og jeg nåede en vis øvelse heri. Men en dag, da jeg var krøbet op i en tørvestak, bares det mig for, at jeg var præst og stod på en prædikestol. Underligt skulde barnets fantasi-billede blive til virkelighed. —

En rejse var dengang en stor begivenhed. Mine forældre tog mig med på en rejse til Daler, hvor min faster var gift med pastor *Gram*. Så kørte man i en »holstensk vogn« en hel dag i lyngheder. Jeg mindes den store Ribe domkirke, som var under reparation, og kongeåen, hvor vognen færgedes over. De kalkunske høns i Schackenborgs store have ængstede mig en del.

Livet i hjemmet var ellers ret stille. Kun kom vi en del sammen med min faders svoger, ritmester *Jermiin* på Ausumgård. Han var en ejendommelig mand, men med et godt hjerte, så at vi holdt af ham trods hans ofte sære indfald. På den hyggelige lille herregård sattes min fantasi i bevægelse både ved voldgravene og især ved riddersalen, skønt den stod tom. Men det ord »ridder« øver en underlig virkning på drengens fantasi: Rustningen, hjelmemærket, lansen, alt beundrer man og ser i ånden en Karl af Rise og en Helmer Blå udføre vidunderlige bedrifter.

Af omegnens præster mindes jeg *Jens Lind* i Vejrum og *Adser Blume* i Ølby, som min fader beundrede meget. Senere har jeg også lært at skatte ham for hans gode prædikensamlings skyld. Han var fader til den senere bekendte præst *P. E. Blume*.

Med fader gik jeg ofte til Holstebro og var ret stolt af det, når jeg kunde springe over en grøft på heden. Men mine fleste minder hører hjemmet til. Moder var en stille, from og huslig dygtig kvinde. Som barn fra et præstehjem i Gislev på Fyen, hvor hendes fader, den dygtige og ansete konsistorialråd *J. H. Colding**) var præst, var hun vel kendt med al huslig syssel, hvad der kom hende til gode i den fattige vestjyske præstegård. Brød bagte hun selv i en med lyng hedet ovn; lys støbte hun i en maskine. Til sin søster *Ulrikke Trolle* på Fyen skriver hun om en tønde brændeaske til vask, da vi ikke kendte den luksus at have brænde. Vesterhavet var også egnens eneste skov. Hun har vel med sit ikke stærke helbred lidt under det barske klima i den brøstfældige gamle præstegård. Havgusen nåede op til os, og vi børn kunde lege skjul i den tætte tåge. Så måtte hun også være noget for sognefolkene, som hun iøvrigt roser som gode og brave mennesker. Efter egnens skik præsiderede hun ved gilderne, rettede an og skar for. Hun havde megen åndsdannelse og havde en tid været i skole i Kristiansfeld. Men efter 6 års forløb svigtede kræfterne hende, og hun døde af brystsygdom den 7de Marts 1844. Ved moders dødsleje bad fader en bøn, som jeg jo ikke forstod, men hvis indhold jeg aner. Således stod han nu ene med mig og en datter på et år; thi min ældste søster *Amalie* var død af tyfus kort før.

---

*) Om ham se Rørdam khist. saml. 4, III, 631 f.

Min farmor havde som enke med en ringe pension ikke råd til at hjælpe sønnen frem. Hans slægtning, etatsråd, professor *Jakob Wolf*, satte ham da i Viborg latinskole. Som kandidat blev han huslærer hos moders slægtning, godsejer *Lange* fra Ørbæklunde, nær ved Gislev. Han blev så kapellan hos *Colding*. På hans ansøgning om embede skrev amtsprovst *Wedel* i 1837: »Han har erhvervet sig ikke alene sine foresattes agtelse og kærlighed, men han har også gjort sig fortjent hertil af disse menigheder, hvis tillid og hengivenhed hans flid, virksomhed og rene kristelige vandel have forskaffet ham.« Han blev da kaldet til sognepræst i Naur og Sir. Hans musikalske natur og gode sangstemme bragte ham meget sammen med musikere. Efter sin moder havde han arvet en underlig godmodig, barnlig natur, som gjorde ham ret upraktisk. Således købte han i en dyrtid som formand i sognerådet en ladning rug for at udsælge det til sognefolkene så billigt som muligt. Men han kom til at stå ene med denne affære; andre forviklinger, som jeg ikke ret kender, stødte til, og han måtte gå fallit med en meget stor gæld og i 1846 tage sin afsked med en ganske lille pension, hvorfor han i en lang årrække færdedes omkring som huslærer. Medens han måtte rejse til hovedstaden for at ordne sine sager, var vi to børn ene med vor gamle, trofaste pige; men vi led ingen mangel. Så en dag ser jeg til min store forundring en herskabsvogn komme kørende. Det var min morbroder, provst *H. E. Colding*, der nylig var blevet præst ved Vor frue kirke i Odense. Efter min faders anmodning tog han sig af os, skønt det var med et tungt sind, den ejegode mand således på en måde gav slip på sine børn. Ritmester *Jermiin* havde tilbudt ham at adoptere mig, men han afslog dette tilbud. Min søster

tog Colding med sig og anbragte hende hos min moster *Elise Wedege* på Slæbæksgård ved Svendborg. Mig satte han for et årstid i kost hos skolelærer *Holm* i Sir. — Om hvorledes jeg lærte at læse og skrive har jeg ingen erindring. Når vi havde religion, samlede *Holm* os om katedret, men jeg forstod ikke noget af det hele, hvorover han af og til blev vred. Den lille tabel kunde jeg ikke lære, hvor meget jeg end sled i den. Skolen var ny, efter sigende opført tildels ved en gave af den ædle dronning *Caroline Amalie*. Børnene havde hidtil haft en mindre god skolegang, men *Holm* gjorde sit bedste for at opdrage dem, dels med formaninger, dels med riset. Jeg husker, at han en dag sendte den ældste store dreng ud for at sige til de andre: »te a I må it sej så'n slemme ord.«

II. DRENGEÅRENE

1847—1857.

For anden gang kom jeg til at rejse over den jyske hede. Som man ofte skrev på breve »ved godhed«, således blev jeg befordret ved godhed af landmåler *Buchhave*, som skulde flytte til Odense. I Frederits så jeg til min ængstelse vægtene og soldater. Jeg smuttede ind i porten, når de kom forbi.

En mørk november aften 1846 fulgte en pige mig ned i Frue præstegård. Da familien kom ud, så de med forundring en lille rød musset jyd stå der, indhyllet i en stor kavaj. Hans jyske tonart og hans pudsige beretning om, hvad »a havde set på rejsen« morede alle kosteligt.

Frue præstegård var en gammel toetages bygning med vidtløftige ladebygninger til. Den skulde nu ombygges, og et årstid boede vi derfor til leje i den gamle »sæbe-gård« ud til provstestræde. Underlige sagn fra den gamle præstegård levede endnu. Præsten *Tobias Wirth*, mente man, gik igen med sit hoved under armen. I en kælder i en høj ud til haven sagde man, at en præst havde haft sine penge gemt. Præstegården ligger ret skjult ved enden af det smalle stræde, men fredeligt og i grunden hyggeligt med en stor have til baggrund.

Onkel var en praktisk mand, som selv gav tegning til den ny præstegård. Jeg beklager, at en gammel indskrift paa en bjælke over indgangsdøren ikke blev bevaret for den ny bygning. Han var også landmand og drev selv avlingen; siddende i sin sofa gav han sin avlskarl ordre om alt. En ung nabopræst, som ikke forstod den kunst, gav han anvisning til hele agerbruget, hvorfor denne altid var ham meget taknemmelig. Skønt vi boede i en stor by, levede vi derfor helt landligt; vi kærnedede selv smør, lavede oste, bryggede øl og forarbejdede selv alt linnedtøj.

Onkel selv opholdt sig næsten altid i sit studereværelse. Det meste af dagen tilbragte han siddende i sin sofa med sin merskumspibe i munden og et Ny Testamente liggende ved sin side, tænkende på sine prædikener. En stor dåse snustobak stod altid ved siden af Varinasknasteren;*) alt det passede jeg for ham. Som præst har han været barn af sin tid, der ikke kendte til vor tids travle menighedsarbejde. Men han var et godt hoved. Som ung havde han været adjunkt på Herlufsholm og lærer for sine halvsøskende. Fra disse virksomheder havde han taget med sig en stor interesse for skolevæsenet, som både gjorde ham til en anset provst i Jylland og til en reformator af Odense bys offentlige skolevæsen. Som præst var han ellers mest respekteret for sin ubestikkelige retsindighed, og han var ligesom sin fader ikke bange for at bruge sin myndighed. Da han hørte, at en mand i sognet levede som ruffer, stævnedede han ham til sig, og siddende som altid i sin sofa gav han fyren, der stod op indenfor døren, en sådan overhaling med »din liderlige knægt«

---

*) En vidjekurv, hvori Varinastobakken blev forsendt.

o. s. v., at denne ganske tabte modet og priste sin lykke, da han kunde smutte ud ad døren igen. Kun en gang hver dag gik han ud, op i klubben for at læse »Berlingske«; efter en ganske kort spadseretur kom han hjem til kl. 5 og fortalte os andre om lord Palmerston og »bondevennerne«, ting, som optog hans sind, men som vi absolut ikke forstod os på. Sine prædikener, som han tidligere skrev nøjagtigt, udarbejdede han i de senere år i hovedet, hvilket vistnok skadede hans foredrag.

Der var 3 sønner og 1 datter; den sidste, *Kristine*, døde som ung af brystsyge, som hun mentes at have fået ved, at et vindue havde stået åbent om natten. Man kendte dengang ikke til sanatorier, men gav hende islandsk mos, som vel kun hjalp lidt. Man havde vel daguerreotypier, men intet af hende, hvorfor vor tegnelærer sad i flere dage beskæftiget med at tegne den dødes profil.

Vi drenge skøttede mest os selv. *Ulrik* var et godt hoved og burde have studeret, men onkel mente ikke, at det kunde lade sig gøre. Så gik han handelsvejen og tegnede til at blive meget dygtig, men døde tidligt i Newcastle. Den ældste søn *Henrik* blev landmand, den tredie, *Peter Severin*, Landinspektør. Familien levede et ret stille liv; kun en gang om året blev der bedt gæster; herrerne spillede da l'hombre, damerne whist. Der blev så sat to tællelys frem på to træstativer. Punch hørte altid til. Juletræ kendte vi ikke, men i julen spiste man æbleskiver og spillede halvtolv om pebernødder. Helligtrekongers aften tændte vi det trearmede lys med lidt krudt, som futede af, når de tre grene var brændt ned. Den aften skulde alle have prosekage og punch. Skolerne begyndte aldrig før dagen efter Helligtrekonger. Fastelavn vankede der

fastelavnsris og boller. St. Hans aften tændtes blus. Derimod kendte man i Fyen ikke Valborgs dag, medens man den dag i Jylland brændte blus, løb igennem røgen og fik kringler og mjød. Mortens aften skulde selv en husmand have sin gås.

Den livligste tid var høsten. Karlene høstede, pigerne bandt op, og det gjaldt om, hvem der var den raskeste. Man sang og var glad. Til middag fik folkene hver dag i høsten suppe, steg og æbleskiver. Ved høstgildet blev loen pyntet, der holdtes fest og blev trakteret. En dreng vil gerne være med til alt, og hele dette folkeliv levede jeg meget med i. Jeg var med at køre hø og korn ind, at tærse omkap med tærskemanden med plejel, skære havre til hestene, save og hugge brænde o. s. v. Om vinteren sad folkene sammen i folkestuen; kokkepigen kartede, stuepigen spandt; jeg erhvervede en vis færdighed i begge dele. Karlene spillede trekort; vandt de æbleskiver, puttede de dem i lommen; de fortalte historier og sang deres fyenske viser, der mest handlede om ulykkelig kærlighed, omtrent efter denne tone:

Når ellers man udi sine viser
en piges dyder og troskab priser,
dem deres falskhed jeg beviser,
didedalla dedidedom!

Min kæreste syssel om sommeren var havearbejde. Vi børn havde hver sin lille have, og det interesserede mig at faa byens gartnere til at sige mig navnene på blomsterne og selv at så og plante. Den fyenske jord er frugtbar og naturen rig og skøn. Hvor kunde man ikke nyde denne dejlige natur i skove og på marker! At gå og samle planter eller insekter en stille sommeraften var næsten paradisisk. Dejlige spadsereture

kunde man gøre i den smukke slotshave, igennem Aalykkegård til Næsbyhoved skov, eller ud til Fruens Bøge. På Marienlund, hvor min moster Ulrikke Trolle boede, har jeg nydt mange glæder sommer og vinter. Herligt var det også at gå langs med kanalen, svømme over den med sit tøj i hånden og gå den anden vej hjem. Eller at lege røvere ude på en skovklædt høj, lave os en hule der, forsyne os med kastespyd til forsvar, skyde en spurv og stege den derude over et primitivt ildsted o. lign. Jeg behøver ikke at dvæle ved de sædvanlige landlige glæder, at løbe på skøjter, at køre i slæde med lænkehunden som hest, at sejle på åen og svømme i den; dette og meget andet var nydelser, som mange børn i hovedstaden ikke kender, men som hjælper provinsbørn på mange måder til friskhed og sundhed.

SKOLELIV

Fra landsbyskolen kom jeg nu i en realskole, hvis bestyrer var den senere rektor i Kolding *Lassen*. Til skole benyttedes den nu desværre nedbrudte bygning, som lå foran St. Knuds kirke. Den havde tilhørt biskop *Jens Andersen Beldenak*, og der fandtes fra hans tid en løngang fra første sal til stuen, som interesserede os børn i høj grad. Det var en stor og vist ganske god skole. Jeg kom meget i *Lassens* gæstfri hjem og var kammerat med hans sønner, særligt med *Gustav Lassen*, den senere overlærer i Roskilde. Af de andre lærere husker jeg *J. E. Boeck*, senere præst i Brøndum og Hvidbjerg, og *Jerichau*. Den sidste havde især med de mindste at gøre og gjorde sig megen umage med os; en tid indbød han os om søndagen; vi sad på et gulv-

tæppe og hørte H. C. Andersens eventyr, hvorefter han trakterede os med en sukkerkage, som dog interesserede os mere end eventyrene. Efter nogen tids skolegang her blev jeg taget ud af skolen til privatundervisning sammen med fætrene og *Nikolaj Gad*, en søn af biskoppen. I dennes hjem nød jeg nogen gæstfrihed, og det gamle St. Claras kloster interesserede det mig at færdes i. Det ligger højtideligt stille, med have ned til åen, omgiven af en høj mur. Vor lærer var cand. theol. *August Fog*, som tidligere i Jylland havde været huslærer hos onkel. Han var en god mand og en samvittighedsfuld lærer. Hans fætter biskop Fog sagde om ham, at han var det reneste menneske, han kendte. Han opholdt sig mest på sit værelse, i fritiden sysselsat med sprogstudier, sløjd eller blomsterdyrkning. Senere traf jeg ham i København, hvor han blev viceinspektør ved en kommuneskole. Ham skylder jeg megen Tak. Da denne undervisning ophørte, blev jeg sat i katedralskolen. Det skadede mig her, at der var flere fag, som jeg ikke havde lært; jeg måtte derfor være oversidder i en mellemklasse, hvad der i andre henseender gavnede mig, så at jeg blev meget dygtig i sprogene. For de vordende teologer vilde det være et uerstatteligt tab, hvis man ikke lærte Græsk i skolen. Man erindre også, at Grækerne er blevet verdens læremestre så at sige i alle videnskaber, i kunst, i filosofi, i poesi, i veltalenhed. Man mødes ikke med den hele folkeånd i dens liv og kraft ved kun at møde den i oversættelsers afblegede skikkelse. Vore lærere i de klassiske sprog var *Silfverberg* og rektor *Henrichsen*. Den første forstod ypperligt at terpe grammatiken med os, vi måtte lære alt nøjagtigt udenad. Han var en streng lærer, ofte for slem til at slå; men han var personligt en god og retsindig mand. Som skolens inspek-

tør gik han i frikvartererne sin vante gang fra den ene ende af legepladsen til den anden med den ene hånd på ryggen. Netop fordi han var så streng, morede det drengene særligt, når de kunde narre ham, f. ex. ved at hive den store svamp i hovedet på ham og så, når han kom farende op i vrede, da at undskyldte sig med, at det var sket af vanvare, da man vilde kaste den efter en anden dreng, som var oppe i frikvarteret; det var nemlig øverste klasses forret at blive oppe eller gå ud efter behag, en frihed, som jeg i høj grad påskønnede. Professor, etatsråd *Henrichsen* var af jødisk slægt, en lille, sorthåret mand, af naturen livlig og ilter, men en klassisk dannet personlighed, hvis vrede vi vel frygtede, men for hvem vi dog nærrede mere ærefrygt end frygt. Han var en ven af *Madvig* og ansås for at stå ham nær som en fin og dygtig latiner. Hans begejstring for klassikerne kunde smitte hans elever, og hele hans undervisning, selv i latinsk stil, var åndfuld og dygtig. Jeg er denne dygtige og ædle skolemand uhyre taknemmelig, fordi han, da onkel efter min konfirmation tænkte på at tage mig ud af skolen, sagde: »Det er synd for den dreng.«

Men også til mine andre lærere står jeg i taknemmelighedsgæld, hvorfor jeg føler trang til at nævne nogle af dem. I dansk og religion havde vi *Faber*. Han var et godt hoved og en begavet taler. At han kedede os i religion, var mere tidens skyld end hans. Gads store lærebog var ikke for drenge. Derimod har han som lærer i dansk åbnet mine øjne for sprogets rigdom og litteraturens skatte. Jeg tilbragte mangan sil- dig aftentime med at gennemlæse vore klassikers værker.

Min plejemoder var datter af *Peter Severin Rohde*, forfatteren af flere kendte drikkeviser og fædrelands-

sange, og sønnen *Peter Colding* havde efter ham arvet noget digtertalent; i »Folkets Nisse« findes ikke få rimbreve fra ham. I fællesskab med ham dannede nogle af os en lille poetisk klub. Det var jo ret naivt, men dog udviklende for os unge. I tysk havde vi *Taaffe*, en dygtig og retskaffen mand. Fransk lærer var den lærde leksikograf, professor *Sick*, en underlig distrahit og upraktisk mand, men hjertensgod og fortræffelig for dem, der selv vilde arbejde med. Hele klassen kunde krybe under bordene og spille bange for en bi, som en skælm havde ført med, og han kunde ikke få os op igen. Vi kunde time efter time komme op til katedret med krokodillegråd, fordi »lektionen var så svær«, og hver gang gentog han: »Vil I pille af, vil I pille af!« Utrolige sådanne løjer drev man med ham; han skulde vel hellere have været Universitetslærer. Da jeg havde lært den franske grammatik godt hos *Fog*, blev jeg hans yndling; jeg blev også ret flink i hans fag og fik ug til artium. I en mellemklasse havde vi den lærde, senere professor *Caspar Paludan-Müller* i historie. Skønt han var meget døv, kunde dog ingen snyde ham, hvilket undrede os højligt. Senere fik vi *Vogelsang*, en velvillig og god mand. I naturhistorie havde vi *Vincens Strøm*. Han var en meget dygtig mand, men altfor streng. Hans interesse for insektsamlinger vakte også min interesse for disse, hvilket skaffede mig megen glæde. Han var også digter og skrev sangene til skolens skovture. Han og *Faber* stredes her om rangen som den dygtigste røverkaptajn og soldateranfører. Matematiklærer var *Hannibal Kragh*. Han var en stille, noget tør, men god mand. Da jeg ikke havde lært matematik hos *Fog*, nåede jeg først i det sidste år med besvær og megen tidsspilde at kunne løse de matematiske opgaver.

Skolen begyndte Kl. 8 med morgensang; vi holdt så middag Kl. 12—3 og gik igen i skole Kl. 3—5. Det var en uhyre kærkommen lettelse, at vi i øverste klasse havde fri to eftermiddage om ugen.

Af mine skolekammerater omgikkes jeg i de yngre år mest min slægtning *Zeuthen Svitzer*, i hvis faders, stiftsprovst Svitzers gæstfri hus jeg fandt som et andet hjem. Stiftsprovsten var en ejegod mand, som ofte tog os drenge med på sine spadsereture og samtalede med os. Fru Svitzer var et ejendommeligt menneske med et varmt følende hjerte.

I de sidste år kom jeg mest sammen med *Emil Meyling*, og da vi begge blev teologer, fortsattes vor venskabsforbindelse indtil nu. Også *Hieronymus Laub* omgikkes jeg en del og mindes med taknemmelighed feriebesøgene i hans hjem i Brahetrolleborg. Jeg mindes endnu, hvorledes hans elskelige fader, den senere biskop i Viborg, gik op og ned ad gulvet og sang for et barn, som han bar på sin skulder. Han var så indladende og venlig over for de unge. Ligeledes mindes jeg *Charles Steenbuch* på Aalykkegård og de to bøndersønner, der begge hed *Rasmus Pedersen*; af dem blev den ene valgmenighedspræst og min kære og trofaste ven, den anden blev professor i botanik. Og *Vilhelm Storch*, søn af den gamle præst i Kjøng, en af mine bedste venner, nu professor ved landbohøjskolen. Med Grosserer *Muus'* børn legede jeg ofte, ligeledes med Købmand *Fabers*, af hvilke *Christian* var min præstekammerat. Af de ældre kammerater var *Heinrich Cloos*, en sjælden begavet latinist, der døde af brystsyge. Hele klassen rejste til Tåsinge til begravelsen. Vi overnattede i Kværndrup, hvor vor kammerat *Gustav Feilberg* skaffede os indkvarterede; dennes fader, præsten *Ludvig Feilberg*, var en ejendommelig

mand; hans moder, født *Schouboe*, var en begavet og filosofisk interesseret kvinde, som gerne vilde tale med os om alvorlige emner.

Hvad ellers livet i Odense angår, så har året 1848 sat et bestemt skel imellem tiden før og efter. Før dette år levede man et jævnt, roligt borgerliv her. Vi omgikkes kun få familier: *Møller Krag* i Munke mølle, politimester *de Klauman* og vor slægtning prokurator *Søren Hansen*. Den sidste ejede gården på hjørnet af Albani torv og Albanigade; det var ret ejendommeligt at se alle gange i dette hus tæt besat med malerier. Han selv var borgerskabets digter. Så var der rådmand og købmand *Urban Hansen*, en type på en solid og af alle anset borger. Han var en god ven af onkel, som satte megen pris på ham som en ubestikkelig hæderlig mand og en besindig og klog rådgiver. Af og til kom vi sammen med *Landkildes* i Ejby mølle og med proprietær *Lüders* på Blangstedgård. En gang om året kørte vi til Ørbækklunde, da onkel var lavværge for sin slægtning, fru *Laurence Lange*. Den smukke gamle herregård med det høje tårn gemmer mange minder. Derfra besøgte vi altid vor familie på det nærliggende *Lykkesholm, Lindegaards*. Det var en naturskøn egn, et ægte fyensk landskab. De havde her mange historier om *H. C. Andersen*, som var en velset gæst der og ikke kunde undgå de unge damers drillerier. Han tænkte en dag på at hævne sig og spurgte den gamle etatsrådinde, om det gik an, at han gemte sig under deres seng for at forskrække dem; det frarådede hun ham dog.

Odense by var meget interessant at færdes i på grund af sine ærværdige fortidsminder. Der var den store såkaldte provstegård, dengang kaserne. Der var Frue kirke med kong Hans' vidunderlige udskårne altertavle, der nu findes i St. Knud. Dr. *Viborg* har leve-

ret en interessant beskrivelse af den. Man sagde, at alle figurerne var udkåret med en pennekniv. Den er så rigt forgyldt, at en mand bød en større sum for at få lov til at restavrere den. Ved siden af Frue kirke ligger et lille hus, som havde været kateketbolig. Så var der St. Hans med helgenbilledet i muren. Men vor stolthed var den dejlige St. Knud, hvis spir kunde ses i en mils afstand. Til den knyttede sig mange minder og sagn. I en sten ved tårnet viste man en fordybning som af en fod; sagnet fortalte, at det var foden af en pige, som, forfulgt af en svensk soldat, løb op i tårnet og sprang ned derfra. Den prægtige krypt kendte man ikke; den var i tidens løb opfyldt med jord, da man begravede de døde inde i kirkerne. Det sagdes, at der gik en løngang fra kirken under den op til det nonnekloster, som havde ligget på Nonnebanken, men ingen kunde gå der igennem, da luften var forpestet. Nedgangen dertil var imidlertid bevaret. Så var der den gamle bisperesidens, det nuværende adelige frøkenkloster, med *Karen Brahes* interessante bibliotek. Navnene Gråbrødre og Sortebrødre torv minder endnu om munketiden, og mange gammeldags huse og gader vakte min interesse fra første færd. De solide gamle købmandsgårde med skænkestuen med den åbne kamin fandtes endnu. Man viste også købmand *Bagers* gård på Overgade. Det var ham, om hvis velstand der fortaltes så underlige ting, som at han under et besøg af kongen brændte kanel i kaminen i stedet for brænde. Odense ansås for at være en velhavende by. Kun en uhyggelig afbrydelse af det rolige borgerliv mindes jeg, da kornpriserne i 1847 steg indtil 16 Rdl. for rug. Folk forbitredes, fordi man troede, at kornhandlerne gemte masser af korn; man afbildede *Elias B. Muus* i »Folkets Nisse« — det var i de tider en hel skandale

— som en mand med en mus i munden. Men da det følgende år bragte rig høst, drev uvejret over.

Af kendte personligheder mindes jeg også *C. F. Tietgen*; hans fader var snedker og han selv som ungt menneske kommis i en manufakturforretning.

Det smukke lille slot var i de år beboet af prinsen, den senere konge *Frederik VII*. Han omgikkes dog mest ritmester *Würtzen*, der lignede ham adskilligt. De spillede meget billard, og det kunde ske, når prinsen tabte, at han sagde til sin kammertjener: »Hent min pung!« Da *Würtzen* en dag havde tabt, siger han det samme i kådhed, men strax afbrød prinsen spillet.

Borgerskabet kom sammen dels i den noget finere klub på Overgade, dels i læseforeningen, hvor der holdtes fester i den smukke mod åen skrånende have, og der sagdes, at der kun herskede en god tone i dette selskab. Derimod forekom den årlige skyttelavsfest mig ret uhyggelig; thi om aftenen blev skyttekongen fulgt hjem af en uhyre menneskesværm, foran hvilken der gik en lang række store læredrenge, væbnede med kæppe, hvormed de slog til alle, som de mødte, så at man måtte vogte sig for at møde toget. Byens skoler, latinskolen, realskolen og borgerskolen, lå i stadig krig indbyrdes, så at man måtte være belavet på øgenavne og slagsmål. Engang kom det til et formeligt slag imellem disse hære udenfor kongens have; man sloges med kæppe og sten; heldigvis kom forvalteren fra Aalykkegård ridende og spredte de stridende hære, så at nogle måtte retirere ned i den bæk, der løb om kongens have.

Store dage for Odense var markedsdagene, især *St. Knuds*. Her samledes handlende fra hele landet og en talrig mængde mennesker fra hele *Fyen*. Det store torv var tæt pakket med teltboder, og her gjorde man sine

indkøb til hele året, f. ex. af jydepotter, som jo dengang var eneherkende i køkkenet, og limer, d. v. s. lyngkoste. Da vankede der markedsgaver til store og små — at få skænket 1 mk. til dette øjemed var en ubeskrivelig glæde. I oktober fik vi nøddeferie, og forsynede med nøddeposer tog vi et rigt bytte med hjem fra de nødderige skove. At have tiden til sin rådighed i en ferie var mig en stor vederkvægelse. Således samlede og afskrev jeg i juleferien 1852 100 af de mest yndede af datidens sange og indbandt dem i en bog, som jeg endnu ejer.

Der var en institution, som Odense med rette var stolt af, nemlig teatret. Det var vist dengang vort bedste provinsteater. Under Direktør *Lange* blev der kun opført gode skuespil, og man traf her kun godt selskab. Nogle af vor hovedscenes bedste kræfter er udgåede herfra, som *Ryge*, *Mantzius* (1847—48) og *Langes* datter *Agnes Nyrop*. På Musikens område kan jeg nævne, at jeg her hørte *Ole Bull*, som ret lod os mærke musikens tryllemagt.

De kirkelige forhold var stille og i gammel stil. Skolen lod en klasse ad gangen gå i kirke i St. Knud, men det så oftest ud, som om vi var ene der, og vi længtes efter det øjeblik, da den lærer, der fulgte med, rejste sig for at gå. Lægmandsbevægelsen kendtes ikke endnu. Da en lægmand engang holdt et møde i rådhusalen, gik onkel derop og kom yderst forundret tilbage. »De kan tænke Dem,« sagde han til kateketen, »han talte en time over et stykke i lærebogen med en sådan orden og sammenhæng i sit foredrag, at De og jeg ikke havde behøvet at skamme os derved.« Det var en begivenhed, som trak stort kirkebesøg, når en sjælden gang en adjunkt prædikede, således *Faber*, der var en fortrinlig prædikant.

KRIGENS TID OG FØLGENDE ÅR

Jeg har hidtil væsentlig dvælet ved tiden før 1848. Med dette år oprandt jo en ny tid, som ændrede hele folkets liv og tankesæt. Sindene løftes af en mægtig åndelig bølge i kærlighed til den nationale sag. Det troløse oprør og vor sydlige nabos overfald fyldte store og små med en harme, som vakte en ædel begejstring. Den nulevende slægt fatter ikke den begejstring, som i hine uforglemmelige dage forenede alle stænder til eet i en guldalder, hvor vi ikke kendte »højre fra venstre«. Landet genlød af »dengang jeg drog afsted«. Ved alle sammenkomster lød disse jublende toner sammen med alle vore andre skønne nationalsange. Og den skandinaviske tanke fik med det samme et mægtigt opsving. Hvilken begejstring ombølgede ikke kongen, når det lød: »Vel mødt igen, kong Frederik! ved hæren!« Og hvilken begejstring vakte ikke vore tapre Jenser! Skulde en bataillon komme igennem byen, kunde skolen få fri den eftermiddag for at gå den imøde og bære gevæerne for soldaterne under jublende hurra-råb. Om »herregårdsskytterne« dannede vi os eventyrlige forestillinger. Og »Holmens faste stok« satte vi alle vor lid til. Navnlig beundrede vi *Steen Bille*, om hvem vi sang:

Tyskerne så gerne vilde
 gæste Als, da svarte Bille:
 vær så god, gener Dem ej,
 men husk på, her ligger jeg,
 og i vandet, tro De mig,
 svømmer om den danske haj.

Det gjorde et stærkt indtryk at høre om Kristian VIII, som sprang i luften. Og 6te Juli-dagen blev uforglemmelig. Jeg så med bæven det første lange vogntog komme med sårede, som, trætte og lidende af den lange kørsel, lå på halm i bunden af vognene. Men *Olaf Ryes* navn var på alles læber, og »at gå til Ryes brigade« var en soldats skønneste lod den dag. Jeg ved ingen, der har skildret udfaldet fra Frederits med så glødende farver som *Fr. Hammerich*, der da var feltpræst. Flere år derefter hørte jeg ham tale en dejlig sommermorgen om den samme begivenhed med samme begejstring ved afsløringen af mindesmærket på Garnisons kirkegård. Da der kom svenske soldater igennem Odense, blev de modtaget med jubel. Jeg så en konstabel holde vagt ved en kanon og en pige komme ud med en tallerken smørrebrød; men da den tarveligt vante mand så det lækre fyenske sigtebrød, sagde han: »Tacker! spiser icke smør på kake!« I præstegården havde vi ofte stor indkvartering i den rummelige lade. Det interesserede mig at kunne færdes iblandt soldaterne og blive vidne til deres færd i fritiden, hvor de kunde lege som børn og fortælle historier. Kun syntes vi mindre godt om Sjællændernes af og til for vilde lystighed, især Københavnernes. Jyderne var de sindigste og roligste. De gjorde hinanden mange småtjenester, som at barbære eller klippe hverandre, hvilket sidste de gjorde ved at sætte en rund jydepotte på hovedet og klippe rundt efter randen af den. En høj Vendelbo med et melankolsk udtryk så jeg ofte spille kort, og han vandt som oftest. Når han så havde tjent sig en specie, syede han den ind i ryggen af sin bajstrøje, der således tjente ham både som sparekasse og som brynje. Men han fik ingen glæde deraf. Den dag, han rejste, græd han og sagde, at han havde haft det

så godt hos os. Men i slag kom han ikke; han fik tyfus og døde på lazarettet.

Et øjeblik var det, som om begejstringens sangfugl havde fået en knækket vinge, da budskabet kom om *Adam Oehlenschlägers* død i vinteren 1850. Men han havde givet norden en skat i arv, der kunde blive en foryngelseskilde for den kommende slægt, og *Grundtvig* sang:

Dog stille, skjalden er ej død, han sover,
som vintermarken til en dejlig vår!
Som nordens ånd i tidens vintervover,
hvoraf påny han sejerrig opstår.

Med *Oehlenschläger* begyndte det sangerkor, hvis mage ej havde været hørt i norden, og da nu *Grundtvig*s dybe toner bruste frem, var det, som om vi hørte den nordiske kæmpeånds skridt. Skulde et folk, der har fostret en sådan slægt, ikke due, skulde det ikke være levedygtigt?

Men jeg glemmer ikke, at »et er fornødent«: Folkeåndens genfødsel ved Guds Ånd. Uden den vil fuglens vinger blive matte.

Der havde på forskellige steder begyndt at blusse en hellig ild op. Troende lægmænd stod frem og forkyndte korsets evangelium. Selv en politiker som *I. A. Hansen* havde begyndt på den vej. Men Guds Ånd har mange veje. Han klarede *Mynsters* tanke og gav ham magt til at kalde den dannede verden til en grundigere forståelse af kristendommen end rationalismen havde formået at hjælpe mennesker til. Hans »Betragtninger over de kristelige troslærdomme« er en bog, som ikke alene i 1846 var blevet de dannedes solide føde, så at vi allerede i skolen lærte at skønne på den, men den fortjener endnu en hædersplads i vor

literatur. Hvad Mynster har været ikke alene som prædikant for sin samtid, men også for senere tider ved dem, som han har påvirket, skulde ikke glemmes. Men det er også åbenbart, at Grundtvig har nået ud i videre krese i folket. Hans ejendommelige evne til at forene det kristelige med det folkelige, som især har givet sig udslag i oprettelsen af folkehøjskolerne, såvel som hans betydning som salmedigter har været virksomme midler til en kristelig vækkelse, præget af hans ejendommelige ånd. Det er stærke orgeltoner, der lyder fra hans harpe, f. ex. i hans mægtige Roskilde rim 1814! Med sådanne våben trådte Grundtvig op som en uforsonlig modstander af al rationalisme, som livets talsmand over for al åndelig død.

Men det varede en stund, inden disse åndelige bølger mærkedes ret ude i landet. Da biskop *Mynster* en dag kom igennem Odense, var han inde i Frue kirke, som var bleven restaureret efter krigen. Da han går, siger han til den gamle graver: »Nå, ved De så, hvem det er, De har vist Deres kirke idag?« »Nej!« »Ja, jeg er Sjællands biskop!« »Ih, er det gamle Balle!« udbryder den gamle forbavset.

Først i løbet af 50'erne mærkede vi de ny livsrørelser svagt på Fyen. *Vilh. Birkedals* opvækkende begejstrede prædikener gjorde deres virkning. Af litteraturen fra den tid vil den lærde og åndrige dr. *Viborgs* »de 4 evangelier« altid være nyttig for bibellæsere. I 1850 kom *Mathias Wad* til Seden; han var en gennemdannet teolog og en elskelig mand; jeg gik oftere ud for at høre ham.

I 1851 kom biskop *C. T. Engelstoft* til Odense. Han var en grundig lærd mand og en meget veltalende prædikant. At høre ham en nytårmorgen i St. Knud var meget opbyggeligt. I 1857 kom Dr. *Ludvig Helveg*

til Odense. Han havde en uheldig stemme; men hans prædikener var grundige, ofte poetiske, og når man havde vænnet sig til hans stemme, fandt man sig i høj grad opbygget. Om ham samledes snart en fast af Grundtvigs ånd præget menighedskres i hospitalskirken. Også i skolen mærkede vi noget til en ny tids ånd, da overlærer *H. H. Lefolii*, den senere rektor i Viborg, kom til os. Han var påvirket af den grundtvigske ånd i flere henseender, og vi mærkede, at han gerne vilde puste nyt Liv i det gamle. Dog forstod vi ham endnu ikke ret heri. Kun måtte vi agte ham som en meget dygtig og interesseret lærer, der ganske gik op i sin gerning. Hans interesse for modersmålet var påskønnelsesværdig; men vi kunde ikke ret forlige os med de danske benævnelser i grammatiken.

I mit hjem og min omgangskres havde jeg ingen lejlighed til at komme ind i ny krese og åndsretninger. Forberedelsen til konfirmation havde intet nyt bragt. Medens latinskolens elever ellers gik samlede til præsten hos stiftsprovsten, fik jeg lov til at gå hos onkel. Som den eneste latinskoleelev sad jeg øverst, men undså mig svært ved, at jeg ikke kunde lære Balles lærebog, som de andre børn havde anvendt mere tid på. Onkel underviste grundigt, men vi fik intet ud over lærebogen. Salmer havde jeg også svært ved; den eneste, der var lettere at lære, var: »Evide fader, som kærligt regerer.« På konfirmationsdagen stod vi i en lang frakke, med stive flipper, som vi kaldte »fadermordere«, og et vældigt, sort silkehalstørklæde, bundet foran i en så flot sløjfe som muligt. Vi blev hørt hver i et stykke af lærebogen, for fra Konfirmationsgaver kendte vi ikke. Men undtagelsesvis blev der gjort en stor middag. Under onkels sygdom vikarierede en præst, *H. F. Brummer*, som forundrede os højligt der-

ved, at han ikke blot overhørte konfirmanderne, men gik op og ned ad gulvet og samtalede med dem. Hvad der mest lod os ane en ny tids frembrud, var dog Roskilde konvents salmebog 1855. Navnlig blev vi glade ved *Ingemanns* salmer, så ægte danske i sprog og tone. Den bevægelse, som *Søren Kierkegaard*, der døde samme år, havde vakt, forstod vi endnu intet af; vi havde vel mest fået indtrykket af hans kritik af folkekirken, uden at vi kunde få fat på hans hensigt med denne kritik.

MIN SIDSTE SKOLETID

I 1857 lå onkel af en uhelbredelig sygdom, delvis apoplektisk, så at han ikke talte, og han døde så den 27de maj samme år. Det var en svær tid for mig, da jeg skulde op til artium en måned efter. Men jeg må være taknemmelig, fordi jeg beholdt hans faste støtte så længe, til jeg kunde stå på egne ben.

Det var lykkelige og gode dage for mig i Frue præstegård. Men også min moders øvrige slægt havde vist mig megen godhed, således foruden moster *Ulrikke Trolle* på Marienlund også min ældre moster *Elise Wedege* på Slæbæksgård. Her tilbragte jeg mange ferier og fik derved lejlighed til at gennemstrejfe det dejlige Fyens land, dels ved at køre med fragtmanden midt igennem landet, dels ved fodture. Jeg havde her lært at kende præsten *J. S. Brandt* i Ollerup, som var en meget interesseret og poetisk natur; men han blev — i hvert fald i Kirkeby — ikke synderlig forstået. Min søster fandt et venligt tilholdssted i Stenstrup hos den elskværdige provst *L. A. F. Rasmussen*, som konfirmerede hende og viste os to søskende megen godhed. Min morbroder, Dr. med. *J. C. Colding*, som var læge

i Svendborg, besøgte os nogle gange, og jeg blev ham taknemmelig for hans venlighed imod mig. En noget videre horisont havde åbnet sig for mig, da jeg fra mit 12te år fik lov til at besøge min faders slægtning i Århus, konsistorialråd *Kragerop*, som var gift med min faster. Han var en teologisk interesseret mand, men skrøbelig, da han som præst i Kolding havde pådraget sig en svaghed ved overanstrengelse under bombardementet. Han havde endnu en bog, hvori tyskerne havde skudt en kugle. Hans ældste søn *Frederik Kragerop* studerede teologi og var flink. Når han senere som kandidat prædikede i Frue kirke, var der fuldt hus, hvilket ellers ikke var tilfældet. Kragerops kære-
ste omgangskres var biskop *Brammers*, der var såre elskværdige mennesker. Her lærte jeg også at kende prokurator *J. C. Hee*, hørende til den bekendte store præsteslægt, der kan føres lige op til reformationen; han var beslægtet med os, idet hans hustru var min kusine.

Var det besværligt at rejse med diligencer og med de små dampskibe, så var nydelsen desto større i den ved den store bugt liggende by, hvor man havde den mest storslåede udsigt fra Risbakker over til Mols og mod syd ned imod Marselisborg skove.

Mod København droges derimod tankerne, når vi i sommerferien fik besøg af onkel *S. H. Paulli*, kapelmesteren, som var gift med en halvsøster til tante. Han var den elskværdigste mand, jeg endnu havde kendt, livlig og dannet. Da jeg senere kom til København, så jeg på spadsereture på volden den originale jøde *Loria*, der var bekendt for sine vittigheder. Han sad tit på en bænk og efterlignede fuglenes sang. Onkel Paulli aflurede ham en dag kunsten, da Loria havde glemt sit instrument, et løgblad, på bænken, og

den musikalske mand kunde skuffende efterligne nat-tergalen. At høre Paulli gå op og ned ad gulvet og improvisere på violin var en sjælden nydelse. Når en kusine, som var musikalsk, kom og spillede klaver, var han ikke at formå til at deltage deri, thi, sagde han »damerne har meget mere elastiske fingre end vi mænd.«

Så løb da skoleårene til ende. Det var allerede en befrielse at få fri en måned for at læse selvstændigt til examen. Men man glemmer megen møje den dag, da man kan sætte studenterhuen på sit hoved. Rektor tog afsked med dimittenderne med en alvorlig tale over Mose afskedsord: »Se, jeg har forelagt eder velsignelsen og forbandelsen, livet og døden, vælger livet.« Det var ord, som ikke glemtes. Ved dimissionsgildet i solennitetssalen valgte kammeraterne mig til at udbringe skålen for lærerne, et hverv, som jeg af undseelse kun skilte mig dårligt fra. Efter bordet interesserede det jo at samtale med lærerne i egenskab af ens medmennesker. Den næste morgen vågnede man beruset af glæde over sin frihed til nu at studere con amore, og jeg begyndte strax på Esaias. Men iøvrigt glædede jeg mig til at drage ad universitetet til som mine længslers mål. Dog var det med vemod, jeg tog afsked med det kære Odense. Meget var der fejlet, meget forsømt, men Guds hånd havde bevaret mig fra mange farer og ført min livsbåd uskadt i barndom og ungdom. Håbet om nyt og glædeligt arbejde lyste nu for mig.

III.

STUDENTER-ÅRENE

1857—1863.

Da jeg stod på Københavns banegård, fyldtes jeg af en underlig anelse, som om en stemme sagde: Her skal du blive!

Den første, der tog imod mig, var min faster *Nikoline Gram*, hvis mand var død få måneder før som anden kapellan ved Holmens kirke. Han havde været en vel begavet mand, hvad også hans versificerede »Efterklang af søndagsevangelierne«, 1849, viser. Han var medlem af den grundlovgivende rigsdag. Nu sad hans enke med en meget lille pension og fire sønner i skole. Men i hendes høje alderdom måtte hun sige: »Hidtil har Herren hjulpet.«

Et andet tilholdssted fik jeg i den førnævnte familie *Paulli*. At færdes i dette hjem var også af den grund udviklende for en ung student fra provinsen, at jeg der traf sammen med betydelige personligheder. Bl. a. lærte jeg der at kende vor slægtning billedhugger *Saabye*, *Bournonvilles* og hofjuveler *Michelsen*, hvis hustru hørte til vor slægt *Lange* fra Ørbæklunde.

Til min glæde genså jeg også nu stiftsprovst *Svitzers* datter, gift med nuværende generallieutenant *J. Z. Schroll*. Det var mig så hjemligt at komme til disse elskelige mennesker.

Endelig lærte jeg nu at kende familien *Groot*, til hvilken min tante, dr. *Coldings* hustru hørte. Grosserer *Peter Jensen Groot* var tømmerhandler og beboede en lejlighed i en gammel gård på Kristianshavn, hvor store væggemalerier vidnede om fortids velstand. Således kunde jeg ikke føle mig ensom i den store stad, og spørgsmålet om, hvor jeg skulde bo, blev løst på en for mig yderst fordelagtig måde, idet min fætter, den førnævnte *Frederik Kragerop*, som nu var alumnus på Borchs kollegium, tilbød mig at bo hos sig som »gris«. Derved kom jeg strax ind i en kres af dygtige unge studerende, hvilket var meget udviklende for mig. *F. Kragerop* var en flittig og interesseret teolog. Trods en skrøbelig helbred studerede han i al sin fritid. Bl. a. har han skrevet en afhandling i *Steenstrups måneds-skrift* om *Flagellanterne*. I 1860 blev han kateket i *Næstved*. Trods sit skolearbejde udarbejdede han en licentiat-afhandling om *A. B. Carlstadt*. Jeg tror, det var et dygtigt arbejde, men da *Jägers* udførlige værk kort før var udkommet, har han vel ikke kunnet yde noget nyt, og afhandlingen blev ikke antagen. Da den kom tilbage, kastede han den i kakkellovnen, men hans hustru reddede den. Han døde 1881 som præst for *Søndre sogn* i *Viborg*. Biskop *Swanes* tale over ham er trykt.

Af de andre alumner mindes jeg med taknemmelighed *Otto Kalkar*, teologen og sprogmanden, en velvillig og trofast ven. Fremdeles *Skat Rørdam*, som nylig var kommen hjem fra England og nu skrev på sin syriske doktordisputats. I »teologisk samfund«, som på den tid blev stiftet, kom han til at spille en hovedrolle. Så var der *Assens*, *Tuxen*, *Stockholm*, *Brunnemann*, *Gabriel Heiberg*, *N. T. Krarup*, *Krogsh*, *Lindelof* o. fl.

Et ikke mindre kært tilflugtssted var studenterforeningen i Boldhusgade. Der lærte jeg at kende *Valdemar Schmidt*, assyriologen og ægyptologen. Vi brugte allerede dengang den velvillige og begavede mand som et levende lexikon. Her traf jeg igen sammen med min skolekammerat, *Fr. Krarup*, en dygtig historiker allerede fra skolen af. Vi to deltog ofte i lørdagssoldene, hvor vi holdt begejstrede skandinaviske taler. Efter soldet kunde vi ret på barnlig vis gå gåsegang hjem, gå rundt om vægteren og alle tage huen af for ham. Her blev jeg også gode venner med *Ludvig Grove-Rasmussen*. Vi læste arabisk sammen hos *A. F. van Mehren*, men han interesserede sig mere for historiske studier. Han forsikrede, at han hverken vilde være præst eller ægtemand. Engang senere skrev han til mig: »Hvor blev principerne?«

Efter de ældres råd læste jeg først Ny Testamente kursorisk på græsk og Gamle Testamente på dansk. Vi måtte bruge Lindbergs i det hele fortrinlige oversættelse, da den autoriserede endnu ikke var revideret. Kurtz's kirkehistorie begyndte man også på. Forelæserningerne over arabisk hos v. Mehren formede sig som hyggelige timer i professorens hjem ved Vestervold. Jeg havde meget udbytte deraf og fortsatte dermed i 3 år. Men hovedopgaven i rusåret var jo filosofikum. *F. C. Sibbern* læste over psykologi og logik. Han var stadig den livlige og for sine fag interesserede mand; men han tilhørte allerede tildels en svunden tid, og hans lærebøger var for tunge. Dog kunde man få examen, når man kunde hans indviklede definition af »livet« uden ad. En kandidat opramsede et stykke af Balles lærebog, hvilket ganske konfunderede den gamle, der sagde: »Ja, ja, det er jo meget rigtigt, men det var jo ikke det, jeg spurgte om!« I det hele drev adskillige

altfor kåd spøg med den gamle mand, så at han f. ex. kunde udbryde: »Det er dog mærkeligt, at hr. N. N. ikke er her, da han dog har skrevet sit navn på listen!« Hans selvstændige og gennemtænkte filosofiske system, en slags teisme, var vi for unge til ret at vurdere. Mere interesserede os hans: »Efterladte breve af Gabrielis«, igennem hvilke der går en troens og håbets stemning, som sejrer i livets strid. Få har som han kæmpet i tanken for at aftvinge modersmålet det mest muligt adækvate udtryk. Der er noget sprogdannende hos ham, men han er ofte tung at følge. »Du selv er mer end alle dine bøger«.

Af en helt anden støbning var den yngre professor i propædeutik, *Rasmus Nielsen*. Han lignede et flyvende korps. Ved sin sjældne veltalenhed, hvorved han vel har nået både Orla Lehmann og Vilh. Birkedal, elektriserede han sine tilhørere. Der lyste ud af hans øjne, og der klang igennem hans ildfulde tale en begejstring, som rev os unge med sig. Han benyttede bl. a. i sine forelæsninger matematiken, og da han kunde skrive tavlen fuld af integraler og differentialer, kunde vi, der ikke havde lært dette i skolen, ikke følge ham. Han vakte til en tid en sand storm imod sig. Den matematiske professor *Adolph Steen* angreb ham med svært skyts. Der blev holdt stormende møder i studenterforeningen, og ved et møde, der trak ud til kl. 1½ om natten blev det vedtaget med overvældende flertal at protestere imod hans fremgangsmåde. Vi var dog en kres, som syntes, at dette var at gå for vidt, og vel et hundrede studenter holdt derefter møde om sagen på Borchs kollegium. Man enedes om en tillidsadresse og en opfordring til at holde forelæsning over kirkehistoriens filosofi. Dette opmuntrede ham sikkert. Han holdt en række forsvarstaler i universitetets solennitetssal,

hvor hans glødende veltalenhed vel nåede sit højdepunkt. Han holdt også nogle små rækker foredrag for dannede tilhørere af begge køn. Da der nu også kom kvinder for at høre ham, gjorde han disse forelæsnings mere populære. Det følgende semester sprang han lige til nutiden og tog fat på *Søren Kierkegaard*, hvis discipel han vel må kaldes. Han var derfor en modstander af *Martensen*, som han mente ikke skelnede nok imellem tro og viden. Men han kunde nu ikke undgå også at tage hensyn til *Grundtvig* og kastede sig derfor med ihærdighed over studiet af ham. »Jeg har mangen gang,« sagde han. »i fortvivlelse kastet hans bøger hen ad gulvet, fordi jeg ikke forstod hans tanker; men jeg har aldrig undladt at tage dem op igen!« Herved blev han ret stærkt påvirket af Grundtvigs ånd. Jeg må tilstå, at jeg ikke har forstået meget af »Grundideernes logik«. Dog føler jeg mig altid i gæld til ham for hele den påvirkning, vi modtog af ham. — Mit indtryk af det filosofiske kursus var det, at det solideste grundlag, der kan gives de unge, er en oversigt over filosofiens historie. Det burde altid gives. I følelsen af det nyttige heri hørte jeg også et par semestre *H. Brøchner*, da han gav os en klar oversigt over den græske filosofi. Denne forelæsning var uberørt af hans teologiske meninger. Han var noget tør og havde meget få tilhørere, men han gjorde indtryk af at være en sandhedskærlig natur.

Efter filosofikum var jeg dog glad ved udelukkende at kunne studere teologi. Kun forbandt jeg hermed fremdeles studiet af de semitiske sprog, som jeg anså for nyttigt for bibelstudiet. Foruden arabisk læste jeg noget aramæisk hos *Skat Rørdam*, som holdt forelæsnings herover, og lidt syrisk og ætiopisk. Det sidste lærte jeg af *Alexander Weihe*, en sær mand, hvis glim-

rende hukommelse desværre havde ført ham ind i et storhedsvanvid, som aldeles ødelagde hans liv, så at han levede som tigger iblandt os. Hos *v. Mehren* gennemgik vi den arabisk-samaritanske oversættelse af første Mosebog. Disse studier fristede mig til at anvende en del tid på besvarelsen af en prisopgave, en sammenligning imellem de relative ord i hebraisk og arabisk. Jeg kunde desværre ikke få tilstrækkelig tid til dette arbejde, hvor jeg ingen forgængere fandt og for en del måtte benytte arabiske håndskrifter. Jeg mente, at det skulde give mig et plus, at afhandlingen var skrevet på latin, men jeg fik dog kun »accessit«, fordi man ikke mente, at sproget var godt nok til, at afhandlingen kunde trykkes. Jeg var dog vel tilfreds med bedømmelsen og håbede også, at dette arbejde skulde hjælpe mig til at opnå studie-stipendier.

I anledning af mit »accessit« holdtes der en lille fest, ved hvilken lejlighed *Angelo-Haase*, den senere redaktør af »Punch«, skrev en morsom sang, hvori han skildrede mig som Muhammedaner, der kogte suppe på arabiske rødder, dér »hvor man skaffe kan mere kaffe, end de kan i Vartov drikke.«

Af professorerne læste dengang *C. E. Scharling* over Ny Testaments exegese. Han gjorde sit bedste for at hjælpe sine tilhørere til at tilegne sig almindelig teologisk dannelse. Dog må han ikke have været praktisk som docent, thi man mente ikke at lære nok af hans forelæsninger. Det foregående hold teologer levede endnu i høj grad i traditionerne fra *H. L. Martensens* periode, da denne geniale docent pustede et nyt liv i det dogmatiske studium. De fortalte, at mange måtte stå op ved vinduerne for at nedskrive forelæsningerne. Martensens dogmatik burde endnu enhver teolog læse.

H. N. Clausen var den klassisk rolige, besindige natur. Der var noget grundmuret ved hans lærdom. Men at han på den tid var så populær, at vi bragte ham et fakkeltog, skyldtes dog lige så meget hans anseelse som talsmand for den skandinaviske tanke og for en besindig frisindet dansk politik. Hans strid med det grundtvigske var endnu stående. Men hvad man end vil sige om hans religiøse stade, så må man indrømme, at han arbejdede med ærlig vilje og klare tanker og ord, og hans sidste værk »Evangelisk kirkeliv«, 1878, som endnu er læseværdigt, vidner om, at hans redelige søgen har båret rig frugt for hans indre menneske. Det er gribende at læse hans selvbekendelse i fortalen til bogen: »Kristustroen, således som den er underbygning og hjørnesten for dette arbejde, er for mig blevet ført igennem livets ildprøve« — — »da klyngede min hele sjæl sig ved evangeliets trøst, således som den er given af Herren selv.«

Christen Hermansen havde i Gamle Testamente brudt ny baner ved den samme forening af grundigt sprogstudium og ægte teologisk sans, som i Tyskland prægede Hengstenberg. Han var en husmandssøn fra jylland, og han beholdt altid sin jyske udtale, så han f. ex. engang måtte oversætte et »får« på latin, for at tilhørerne kunde forstå ham. Da han som rus mødte i studiegården, morede man sig over bondesønnen med det store røde halstørklæde; men året efter havde alle fået respekt for ham. En sjælden forening af hukommelse og klarhed var hans nådegave. Han var inde i en mængde sprog, og han syntes at kunne magte alle de teologiske fag med lige lethed. Hans forelæsninger var klare og grundige, men noget for vidtløftige. Interessantest var hans gammeltestamentlige teologi, og hans skriveøvelser anerkendtes som de mest lærerige.

Han gav os overhovedet teologi og ikke blot filologi. Desværre kunde han ikke bekvemme sig til at udgive nogen forelæsning. Men hans livs hovedværk blev vel det arbejde, han gjorde ved revisionen af Gamle Testamente, så at vi endelig i 1871 fik en tidssvarende, pålidelig og brugelig oversættelse. Han har vel sat sit liv til på dette arbejde. Hermansen var også personligt en interessant skikkelse. Han var en elskværdig hjælper for alle, der søgte ham, og hans tørre jyske lune gjorde ham til en meget underholdende mand. Han var i mange år ugift, og der verserede mange anekdoter om hans liv i den tid, som dog alle udsprang af studenternes beundring af hans lærdom, der kunde gøre ham distrahit. Det morede os, da han var blevet gift, at se ham med flipper i stedet for det gamle stive halsbind. Skønt han aldrig ellers læste over andet end Gamle Testamente, ansås han dog for selvskreven til at læse over Hebræerbrevet; hans forelæsning herover gik i arv imellem studenterne. Kun den forstår også Ny Testamente i alle enkeltheder, som tillige forstår Gamle Testamente og det indbyrdes forhold imellem disse. Om den nyere tyske bibelkritik sagde han på sine gamle dage, at til den forholdt han sig »nærmest kritisk«. Skulde han nu tage den op til behandling, måtte han helt omarbejde sin indledning, og dette vilde han nu overlade til sine eftermænd.

I etik havde vi *J. A. Bornemann*. Han var en nobel og interesseret videnskabsmand, men han havde vænnet sig til at tænke og udtrykke sig i sådanne sætningsbygninger, at hans tilhørere i årenes løb gjorde indvending imod ham som docent. Jeg fandt dog, at man kunde lære meget af ham, og jeg hørte hans fleste forelæsninger. På den tid udkom *Wuttkes* etik, som jeg læste med stort udbytte. Jeg ved ikke, om det skyldtes den,

at Bornemann efter den skriftlige examen sagde, at min afhandling var den eneste, der duede.

Kirkehistorikeren *J. F. Hagen* var en ung, begavet og veltalende mand, også kendt som visedigter. Desværre døde denne fortræffelige docent tidligt. Så fik vi *Fr. Hammerich*. Da han ansås for grundtvigsk, var dette valg måske tegn på, at man nu slog ind på større frisind end før, da hverken *A. G. Rudelbach* eller *Ludvig Helveg* var fundet antagelige. Den første er dog i Tyskland nævnt som »Evropas lærdeste teolog ved siden af *F. Baur*«.

Hammerich var en ædel kristelig personlighed, yderst elskværdig over for os. Men hvor meget han end satte ind på at yde et grundigt arbejde, havde han dog sine mangler som professor. Han skildrede fyldigere end Tyskerne Nordens og Englands kirkehistorie. Men hans poetiske natur kunde friste ham til lyrik; hans oversættelser af angelsaksiske og gotiske digte er da også højst læseværdige. Han var vist den første, der prøvede på at indbyde studenterne til private samtalemøder, og han lod os holde disputere-øvelser på universitetet. Det var altsammen vel ment og rigtigt efter ideen, men så savnede han evne til at lede samtalerne ind i så klare spor, at man fik udbytte nok deraf.

Jeg deltog gerne i disse øvelser, ligesom også *Valdemar Sthyr*, den godt begavede *Damborg*, *Leunbach*, *Ludvig Schrøder* o. fl. Hammerichs bløde danske natur gjorde, at han havde svært ved at tåle strid, og den politiske strømning, som rev en stor del af hans yngre grundtvigske venner med sig, var ham en sorg. I sin store selvbiografi har han tegnet et godt billede af sig selv.

Som teolog kan man bruge alt. Det var mig således en tilfredsstillelse at høre *N. M. Petersen*, en venlig gammel mand med et blødt og velklingende tonefald

i stemmen. At høre *Carsten Hauch*, den noget undselige og kejtede mand, oplæse *Oehlschlägers* lyriske digte var en nydelse. *N. L. Høyen* kunde tale i 1 à 2 timer, uden at man blev træt af at høre ham. Også historikerne *F. E. A. Schiern* og *I. I. A. Worsaae* glædede det mig at høre et enkelt semester. En tid kom jeg onsdag aften til engelske samtale-øvelser hos professor *George Stephens*. Han var en stor original både i ideer og fremtoning, men en grundig videnskabsmand og en retsindig og god mand, fuld af begejstring for den nationale sag. Hans forelæsninger navnlig over *Shakespeare* og over oldengelsk var åndfulde og lærerige.

Engelsk var dengang ikke skolefag. At jeg kom til at lære sproget, gik således til. Min fætter, *Ulrik Col-ding i Newcastle*, lå i 1859 syg af brystsyge, og hans broder vilde rejse derover. Så mødtes vi en dag på gaden, og han siger: »Tag og rejs med, for jeg kan ikke engelsk!« Så sejlede vi næste middag med dampskibet til *Hull*. En orkanagtig storm sinkede os en dag, hvorfor vi kom dertil om søndagen. Jeg fik her strax et indtryk af en søndag i England, hvor man ingen så arbejde. Næste dag kørte vi over *York* til *Newcastle*. Desværre fandt vi den syge for svag til at rejse, hvorfor vi indlogerede os i samme familie. Jeg fik således tid og ro til at lære sproget og folket at kende. Hjemrejsen gik over *Hamburg*. Da jeg igen stod i *København* en dag i slutningen af april, fandt jeg den danske forårs-kulde afskyelig. I England havde vi haft mildt forår. Man kommer i England ind i en helt anden åndsverden end den, man kender fra fastlandet, og det vil for mange være ganske anderledes udviklende at gøre en rejse hertil end til Tyskland. Jeg medbragte herfra en bog, hvis titel forekom mig lokkende, *Thomas*

Guthries fire taler: »The city, its sins and sorrows«.*) Den veltalende mands billedrige taler, mente jeg, vilde også vække danske læsers interesse, og jeg oversatte den derfor. For den venlige imødekommenhed, som den uegennyttige forlægger *Karl Schönberg* ved den lejlighed viste mig, er jeg ham taknemmelig. Han er jo siden blevet kendt nok som en god mand, der har virket meget til gavn i sit fag.

Som lærer i engelsk kom jeg bl. a. i livlægen, professor *I. C. A. Bocks* hus; han var en livlig og jovial mand. En dag forskrækkede han mig ved at sige: »Idag er det sidste gang, De kommer her i huset!« Familien skulde nemlig flytte næste dag.

Da en lille mødrene arv, som jeg levede af, begyndte at slippe op, måtte jeg overhovedet til mere at leve af mit arbejde. *B. J. Fogs* ytring glædede mig, da han i sine fortrinlige foredrag om det teologiske studium sagde, at han kunde ikke indse, hvorfor en student, som lever af sit arbejde, ikke skulde kunne leve lige så lykkeligt som ethvert andet menneske på Guds grønne jord. Heri gav jeg ham ret; thi jeg var lykkelig i alt mit arbejde. Selv om det sinkede mig en del, havde jeg åndeligt udbytte deraf, som kom mig til gode i fremtiden. *v. Mehren* anbefalede mig som manuduktør i hebraisk. Jeg underviste også i historie til præliminær-examen. Jeg kom derved til at læse Grundtvigs verdens-kronike og fandt hans fortæller-kunst højst lærerig.

Grove-Rasmussen bad mig engang om at vikariere en tid i »Pigeasylskolen« på Nørregade. Det førte til, at jeg kom til at stå i forhold til denne skole i 40 år dels som lærer dels som formand i bestyrelsen. Den må ikke forvexles med enkedronningens asylskole;

*) »Hovedstaden, dens synder og sorger«.

Stud. theol. *P. R. Wolf (Volf)*.
1857.

endskønt hun også viste interesse for vor skole ved hvert år at skænke den et juletræ. Den var oprettet af en kres af unge studerende, som vilde hjælpe fattige børn fra asylerne til en skole, hvor der bedre end i de store kommuneskoler kunde bygges videre på den i asylerne lagte grund. Disse lærere tilbød i betragtning af øjemedet at undervise gratis, og det er mange studerende, som i tidens løb har støttet skolen på den måde. Således *P. Rørdam, Glahn, P. Kierkegaard, Th. Fenger, P. O. Boisen, A. Meinert*. I min tid traf jeg brødrene *Skau* fra Sønderjylland, *Morten Eskesen, Niels Lindberg* og frøken *Marie Meinert*. At have gjort den sidstnævntes bekendtskab hører til mine bedste minder. Hun er en ualmindelig begavet kvinde, lærd i de nordiske sprog, i angelsachsisk og engelsk og vel bevandret i historie. Hendes undervisning var livlig og dygtig. Altid fandt jeg hende levende interesseret i tidens åndelige rørelser, altid begejstret for fædrelandets sag. I mere end 50 år har hun arbejdet utrætteligt også i denne skole, og kun hendes ualmindelige beskedenhed har gjort, at hendes navn næppe er kendt således, som det burde være. Af lærere, som kom til i min tid, vil jeg nævne de senere så kendte *Harald Høffding, Chr. Sorterup, Carl Wied, Fr. Krarup* og *E. With*. En dame-komite førte tilsyn med skolen; dens formand, enkedronningens kammerfrøken *Rosen*, vedblev i mange år at være et virksomt medlem af bestyrelsen. Iøvrigt bestod bestyrelsen af pastor *P. O. Boisen*, professor *Fr. Hammerich* og brygger *Westberg*. Den sidste afløstes senere af højskoleforstander *Grove*. *Boisen*, som var bestyrer af enkedronningens asylskole, kunde kun af og til besøge os; men det var en sand fest for børnene, når denne børneven satte sig på en skammel og samlede dem om sig for at synge med dem.

Da han pludselig døde i 1862, fulgte hele skolen ham til graven. I mindeblade om ham findes en lille mindetale, som jeg holdt om ham på skolen. Hans søn, præsten *Harald Boisen* i Højerup, arvede hans kærlighed til skolen. Bestyrerinde var frøken *Pauline Bagger*, en dygtig og elskværdig kvinde, som jeg har sat megen pris på. Efter hendes død kom frøken *Bressendorff*, et valg, som var særdeles lykkeligt for skolen. Da N. Lindberg, som havde religion i øverste klasse, ikke havde tid mere, overtog jeg dette fag med ministeriets tilladelse af den 18de januar 1861. Skoledirektør *Holbech* havde anbefalet mig dertil. Som lærer kom jeg også i departementschef *A. C. Lindes* hus; hans datter *Gabriele* var en meget taknemmelig elev. Jeg kom til at sætte pris på Linde som en sjælden nobel, beskeden og rettænkende mand.

— Blandt minder fra kirkelivet i studentertiden kan jeg omtale præsten *Joh. Nic. Lange* ved Abel Cathrines stiftelse (død 1865), fader til filologen og digteren *Thor Lange*. Han var en af de få præster, der ansås for at være en discipel af *Søren Kierkegaard*; men ensidig var denne dygtige og djærve prædikant derfor ikke. Ved Frue kirke havde *J. H. V. Paulli* ved sin varme og dannede prædiken vundet mange tilhørere. *C. Rothe*, der var kapellan, var en praktisk dygtig natur. Såvidt jeg ved, var han den første siden *Balle*, som optog arbejdet med bibellæsninger. Ved Trinitatis kirke var der *V. Nielsen* og *J. Nielsen*. Ved Helligånds kirke var Dr. theol. *E. V. Kolthoff*, der trods sin lærdom ikke havde mange tilhørere. Derimod kunde *J. S. Bloch Suhr*, der var mere æstetisk og let bevægelig, en tid samle mange. Kateket var her *C. H. E. Schjerning*, meget bekendt som filosofisk manuduktør, men upraktisk som prædikant. I Holmens kirke kunde *B. Münter* samle mange

ved sin brede, folkelige veltalenhed. Af andre præster lærte jeg *L. A. Warburg* at kende som en elskelig mand, lige som hele sin slægt uegennyttig og godgørende. *Grundtvigs* ry måtte naturligt drage adskillige af os til Vartov kirke. *H. E. Meyling* og jeg mødtes en tid der hver søndag. Man følte sig tiltalt både af den kraftige salmesang og af det sammenhold, der var i menighedskresen. Grundtvig selv var jo allerede gammel, og hans prædikener var ofte korte og ubetydelige; men til andre tider kunde han komme i affekt, så at man syntes, der var noget profetisk over ham. I hans hjem samledes på hans fødselsdag en flok kirkelige venner i haven om aftenen, og der rådede en glad og frejdig stemning ved disse sammenkomster. Man var her i en kres af interesserede kristne og fædrelandsvenner. Det samme var tilfældet i mindre krese som i handskemager *Larsens* gæstfri hjem. Grundtvigs ejendommelige syn på trosbekendelsen som det »levende ord« var vel et bånd, der knyttede disse krese sammen; men selv krævede han ikke, at alle kristne skulde se ens på dette. Da Kristus selv er det levende ord, og hans ord alle er liv og sandhed, kunde jeg vel forstå, at kun Han kan begynde genfødelsens værk i dåben, men ikke, at alt, hvad Han ellers har talt og vedbliver at tale til os ved skriftens af den Helligånd levendegjorte ord, skulde være døde bogstaver alene. I 1861—63 holdt Grundtvig i sit hjem de kirkehistoriske foredrag, som han udgav 1871 under titlen »Kirkespejl«. Vi var kun en mindre kres, som hørte dem. Siddende i sin sofa tog han efter hvert foredrag imod spørgsmål, som han besvarede sagtomt, men med den ham ejendommelige sikkerhed.

En dag møder jeg en mand på Kongens nytorv, som spørger mig, hvor jeg går i kirke. »Har De ikke hort

Blædel,« siger han »så har De ingen ting hørt!« Næste søndag var jeg i Garnisons kirke, og der blev jeg strax grebet af den indtrængende, klare og varme forkyndelse. *Blædel* forenede med grundig teologisk lærdom en ualmindelig veltalenhed, som greb hjerterne. Jeg måtte her være glad ved blot at få en ståplads på trappen op til et pulpitur. Som prædikant og sjælesorger har denne mand gjort et omfattende arbejde i København og vakt kristelig interesse i store krese. Om ham og *P. A. Fenger* på Kristianshavn samledes en flok yngre teologer, som disse dygtige præsters nidkærhed øvede en opdragende indflydelse på.

I 1857 var *B. J. Fog* kommet fra Nestelsø til Holmens kirke. Ude på landet havde han siddet og skrevet sin disputats om »*Cartesius*, den nyere filosofis fader«. Det forbavsede, at han havde skrevet den selvstændigt tænkte bog uden at have andet til sin rådighed end de bøger, han havde i sit eget bibliotek. Men *Fog* var en selvstændig tænker. Det varede en stund, inden han blev »opdaget«; men i årenes løb samledes om hans prædikestol hovedstadens højeste intelligens. Han var noget for alle, for *Martensen* som for den fattige *Holmens* mand. Når han lukkede sin mund op, forstummede selv fritænkernes indvendinger. Det var *Fr. Kragerop*, der gjorde mig opmærksom på *Fog*, da han en dag sagde til mig: »Du kan tro, han bliver *Martensens* eftermand!« Han var konfirmeret af min slægtning, professor *Niels Giessing Wolf* ved Helligåndskirken, og da jeg traf sammen med ham hos min gamle lærer *August Fog*, kom jeg til at lære at kende ham personligt og derved at skatte denne ædle mand desto mere. En dag, da vi kørte sammen til en begravelse, sagde han til *Kragerop*: »De skulde læse *Jacobi*!« Det ord forklarede mig meget hos *Fog*; thi han var i flere

henseender åndsbeslægtet med denne dybsindige tænker. Og dog var han måske størst, når han sænkede sin stemme og talte jævnt, enfoldigt og stille, som ved en fattig enkes begravelse, hvor han sagde: »Hvad havde det *nu* gavnet hende, om hun havde ejet al jordens guld og sølv!«

På Nørrebro stod *Rudolf Frimodt* siden 1861. Men ham opdagede jeg ikke i mine studenter-år. Alt har sin tid. Da jeg i 1862 besøgte Slæbeksgård, fandt jeg min søster syg af svindsot, og hen ad jul døde hun. Ved hendes bære talte stedets præst *Brandt* og provst *Rasmussen* skønne og hjertelige ord. Jeg følte det som noget meget vemodigt nu ingen søskende at have.

I sommeren 1863 nåede jeg vel at blive nr. 1 ved den skriftlige examen, men fik kun laud i de 3 bifag. Da jeg imidlertid vilde blive i København for at studere videre, kunde jeg let holde kundskaberne ved lige til næste sommer*). Jeg søgte så plads på Borchs kollogium og opnåede det samme efterår til min store glæde.

---

*) I 1864 toges examen om med laud i hovedkarakter.

IV.

KANDIDAT-ÅR

1863—1867.

I sommeren 1863 foretog jeg en rejse til Jylland, Fyen og Ærø. I Odense sad nu stiftsprovst *H. P. Svitzer* i Frue præstegård. Han havde på sine gamle dage den glæde at se kirken fuld. Han kunde ikke længer se at bruge sit manuskript på prædikestolen, og man syntes derfor, at han nu prædikede med mere liv og varme end før. Han var en mand med megen følelse, og det kan jo nok være, at det nu mærkedes mere end tidligere. Da han i denne sommer trængte til en lille hvil og ønskede at besøge sin slægtning, den elskelige pastor *Hans Agerbek*, bad han mig om at prædike for sig på 8de søndag efter Trinitatis. Således kom jeg til at holde min første prædiken i den kirke, hvor jeg var konfirmeret, hvilket var mig meget opbyggeligt. Når jeg nu læser denne prædiken, finder jeg nok adskilligt at udsætte på den, men jeg turde dog sige: »Jeg tror, derfor taler jeg.«

Jeg havde ikke set min fødeegn siden 1846 og glædede mig ved at se, at alt var, som jeg endnu huskede det; kun undrede jeg mig over, at præstegårdens haver i Naur var langt mindre, end jeg havde tænkt mig. Der er nu bygget en ny præstegård, og meget er forandret. En bonde, i hvis hjem jeg færdedes meget som barn,

har jeg senere som aftægtsmand hos sin søn hørt sige så vemodigt: »Ja, da var a mand.« Også Sir skole er nu bygget om. Tilsidst kender vort sted henede os ikke mere.

En dag rejste fader og jeg over Struer til Lemvig. Derfra besøgte vi en mand, som boede lige ved Bovbjerg. Man levede flot her, fordi beboerne skaffede sig fine sager ved strandingsauktioner; men jeg fandt det dog uhyggeligt at se de mange skibsgallioner som prydelser i haverne. Over Bovbjerg sprøjtede havets skum langt ind over landet. En kunstner, som vilde male havet i oprør og havde ventet flere dage på at se dette syn, kom en dag dyngvåd hjem, fordi havet pludselig var kommet i bevægelse. Vi besøgte også den gæstfri etatsråd *Tang* på Nørre Vosborg; både den ærværdige gamle borg med have og Tangs betydelige samlinger var meget interessante. Ejendommeligt fandt jeg også det store Ulfborg marked. Mine landsmænd er fødte handelsgenier. Fra gammel tid af har jyderne drevet en betydelig kreaturhandel langs kysten ned til Holsten. Endnu i min barndom var den meste småmønt derfor endnu »lybske skillinger«, og faders offerpenge bestod næsten udelukkende af dem.

På hjemvejen besøgte jeg biskop *Laub* i Viborg. Jeg fandt den elskværdige og gæstfri mand uforandret, altid interesseret i at tale med os unge om teologiske emner, venlig og hyggelig. Det morede ham at vække os om morgenen, ledsaget af sine store hunde, der kom og satte forpoterne op på sengekanten for at sige godmorgen. Hans datter *Louise* var i 1859 under studenter-sangforeningens tur til Himmelbjerget blevet forlovet med studenten *Georg Schepelern*. Han havde først studeret jura, men slog om og blev teolog. Han havde en sjælden sangstemme, og han syntes at passe godt ind

i det Laub'ske hus, da han var en åndelig interesseret mand, og Laub satte megen pris på denne svigersøn.

Da jeg kom tilbage til København, varede det en stund, inden jeg igen fik arbejde nok. En velvillig grosserer tilbød mig arbejde på sit kontor. Men henad efteråret kom jeg igang igen med informationer. Det var mig en stor glæde igen at flytte ind på Borchs kollegium, hvor jeg snart kom til at bo i samme lejlighed, nr. 6, hvor jeg havde boet som gris. *Ad. Steen* havde ridset sit navn i en rude der. Her var godt at bo i enhver henseende. Inspektør var den elskværdige *Vilh. Schousboe*. Så var der *H. W. Teisen* og *E. F. Koch*. Den sidste blev dr. phil. ved en afhandling om Ole Borch, som opponens dog fandt vel lyrisk, da han lod skræpperne i kollegiets have overgro Herkules. Endvidere boede her *Ludvig Wimmer*, *Kiærskou* og *Gemzøe*. Senere flyttede *Chr. Holbek* herind fra Regensen. Han havde i en årrække været landmand, da hans øjne var stærkt angrebet, og endnu på Regensen måtte vi andre ofte læse højt for ham. Fra den tid kom jeg til at stå i et varigt venskabsforhold til denne sympatetiske mand. Det samme var tilfældet over for den yngste af alumnerne, *P. Madsen*, som endnu kun var student. Man undredes derfor over, at han allerede fik plads her; men gåden oplæredes for mig, da *F. C. Sibbern* den dag, da jeg kom op for at takke ham for udnævnelsen til alumnus, og nævnede Madsens navn, svarede med et fornøjet smil: »Ja, det var nu noget af det fortrinligste, vi har haft til filosofikum i mange år!« Han sad altid mellem stabler af bøger, og han vilde ikke selv gå op til examen, før han havde manuduceret andre i alle fagene, for »så må man vel selv kunne tage examen.« Et vidunder var *Ludvig Wagner* med ug i alle fag til artium. Han var en sjælden ædel og trofast

natur, og hans fortjenester som feltpræst er vel kendte. Også *Jens Paludan-Müller* boede her en kort tid. I 1864 kom *Andreas Winding*, *Chr. Krarup*, *H. P. Holst*, *Jacobi* og *Ernst Schebel*. Vi findes samlede på det gode fotografi af alumnerne i dette år.*) Det var et godt og hyggeligt samliv, her levedes, og her var fred og ro til at studere. Kun kunde jeg have ønsket, at jeg havde haft lidt mere at leve af, så at jeg ikke havde behøvet at anvende det meste af dagen på informationer. Men i en anden henseende havde jeg kun grund til at være taknemmelig for den rige glæde, dette arbejde bragte mig. Af de ældre alumner var *Skat Rørdam* i 1861 blevet dr. phil. for en på latin skrevet afhandling. Det var et meget lærd arbejde, og disputatsen var den sidste, der blev holdt på latin. Professor v. Mehren søgte vel at reducere arbejdet til noget mindre betydningsfuldt, men doctoranden hævdede sig med dygtighed og viste sig tillige som en dygtig latinist. Også *Rørdam* måtte leve af undervisning; han var nu den mest søgte manu- duktør, og han gik frem med stor grundighed. Således anvendte han en måned til hver dag at gennemgå dog- matiker på biblioteket.

Han overtog senere stillingen som forstander for missionsskolen og kom således til at bo på Fasangår- den. Han tilbød mig nogle timer der, og det var mig en glæde at arbejde med disse alvorlige unge mænd, af hvilke senere *P. Andersen*, grundlæggeren af »Si- loam« i Indien, blev min medhjælper som klokker ved St. Stefans kirke.

Der er to mænd, jeg skylder tak for bistand i disse år. Den ene var overlærer *C. P. J. Krebs*, som skaffede mig manu- ducender i hebraisk. Ved ham fik jeg også

*) Billedet er efter faders død skænket til Borchs kollegium.

timer hos grosserer *Suhr* på Gammel Torv og hos overpostmester greve *Danneskjold-Samsøe*, hvis søn jeg forberedte i religion til artium. Den anden var stiftsprovst *J. H. V. Paulli*, som skaffede mig et kært arbejde med at læse religion privat med enkelte af hans konfirmander. Blandt familier, hvor jeg havde private timer, mindes jeg især overretsprokurator *Berggreens*. Hustruen var altid sengeliggende, men en sjælden from kvinde, som jeg kom til at sætte megen pris på. Så var der kammerråd *Christensens* i Landemærket, hvis datter *Christine*, senere gift med departementschef *C. E. Th. Hansen*, var en ualmindelig begavet og elskværdig elev. Også i en privat-undervisning fik jeg timer, hos frøken *Pontoppidan* i porcelænsfabriken. Medens der har været drevet meget uvæsen med uforsvarlig privatundervisning, blev den her drevet med indsigt og dygtighed. Jeg kom derved til at sætte pris på en sådan mindre privatskole og udgav i den anledning en lille piece, »Breve til en veninde«, om denne måde at arbejde på. Mine kære timer i »Pigeasylskolen« beholdt jeg. Da jeg som ovenfor nævnt afløste *Niels Lindberg* som lærer i religion, førte det til et blivende venskabsforhold imellem os. Som redaktør af Dansk Kirke-tidende fandt man ham for stridbar; og det kan jo være, at han havde sin faders evne som polemiker uden at besidde dennes åndelige overlegenhed. Men personligt var han en yderst elskværdig og godmodig mand. Han arbejdede som sin fader med stor grundighed. I en sommerferie brugte han hver nat til at gennemgå Luthers skrifter i et bestemt øjemed. Han havde også efter sin fader arvet interesse for de semitiske sprog, men drev det kun til samler-arbejde.

Mine første religionstimer, som jeg fik betaling for, fik jeg efter et avertissement. Der blev budt 20 sk. for

timen. Det var et gammeldags institut i Gothersgade. I den første time lå der et spanskror foran mig. Da jeg frygtede for at optræde fejl over for de store piger, lod jeg, som om jeg ikke så det og overvejede stillingen til næste gang. Da det lå der igen, siger jeg: »Behøver vi dette instrument?» »Nej.« »Lad os så sige det til fruhen!« Da så to piger overrakte hende det med den besked, så vi det ikke mere. Men børnene må have været vante til den konfekt; thi i stuen ved siden af så jeg fruhen sidde på en skammel med alle børnene omkring sig på skamler, og engang imellem langede hun en ud med sit spanskror, uden at man tog videre notits deraf. Forresten gik alt ulasteligt til her. I frøken *Jessens* pigeinstitut fik jeg også timer i dansk. I den anledning gennemgik jeg N. M. Petersens fortrinlige literaturhistorie og gjorde et udtog deraf, som jeg lod trykke for at være fri for at diktere eleverne det. Da vi ikke lærte oldnordisk i skolen, fandt jeg det nødvendigt som lærer i dansk at tage timer deri. Min lærer var den udmærkede arkivar *Secher*, en flittig og lærd mand; han var en varm fædrelandsven og en ydmyg troende kristen. Et særlig behageligt hverv fik jeg som religionslærer i frøken *Böttgers* institut i Pilestræde. Til denne skole havde min slægt været knyttet i en årække. Den nuværende lærer, cand. *F. V. Christensen*, var gift med en slægtning, *Johanne Wolf*. Da han i 1863 blev kateket i Rønne, arvede jeg hans religions-timer her. Det var et lærerigt arbejde, da hver uge begyndte med, at religionslæreren holdt en kort prædiken over den foregående søndags evangelium. Da min fader just gik ledig, kom jeg på den tanke at oprette en forberedelsesskole for drenge på Nørrebro, hvor vi kunde samarbejde. Jeg gav en snedker en tegning til borde og bænke og lejede en lille lejlighed på Nørre-

brogade. Der kom børn nok, men det var mig en vanskelighed, at jeg ikke kunde opgive mine andre timer og leve af det ene arbejde alene. Jeg besluttede derfor snart at opgive sagen, da en passende lejlighed tilbød sig.

Under alt mit arbejde fik jeg nu sjældnere tid til at deltage i studenterlivet. Der var ellers stort røre iblandt studenterne i anledning af, at der skulde opføres en egen bygning; og meningerne var stærkt delte, om man skulde vælge en plads i det ny kvarter bag Kongens Nytorv, eller i Skindergade. *H. C. D. Müller* stred med megen veltalenhed for det sidste, og fremtiden har vel vist, at han havde ret. Desuagtet lod man sig bestikke af den smukke beliggenhed i Gammelholms-kvarteret, endskønt det ligger altfor langt fra universitetet. Den 17de April holdt vi den store flyttedag. Det fortrinlige billede af denne flytning er jo vel kendt; hver figur er mesterlig. *Chr. Richardts* poesi og *Hartmanns* toner smeltede godt sammen ved denne indvielses-fest, og *H. N. Clausens* manende ord om overgangen fra den patriarkalske tid til en mere realistisk tid passede godt til øjeblikket. Det blev nu ikke muligt at trylle den svundne tid tilbage, og kritik begyndte at afløse begejstring.

PASTORALSEMINARIET

Pastoralseminariet burde besøges af alle teologer. Jeg deltog to gange i dets forelæsninger og øvelser og har stadig haft udbytte deraf. Den første gang havde vi *I. H. Paulli* i homiletik. Han var en meget samvittighedsfuld mand, som med grundighed gennemgik hele liturgien for os. Det var meget opbyggeligt at høre ham hele vejen lægge sine egne personlige erfaringer

til grund. Selv det mindste var ham helligt. Han kunde sige: »Jeg tillader mig ikke engang at lægge mit lommetørklæde på alteret, for det er jo ikke *mit* bord.« Og han betroede os, at hver dag under sin morgentur repeterede han Luthers lille katekismus for sig selv. Og man skulde høre ham ved en konfirmation lægge hele sin sjæls styrke ind i hvert ord, han talte, så vilde man indrømme, at der kan være velsignelse i den handling. *B. J. Fog* blev hans eftermand. Måske han ikke var slet så praktisk, men hans sjældne forening af lærdom og fromhed gjorde, at man altid hørte ham med udbytte. Da der blev spurgt ham, om han havde holdt andre prædikener for Folk i Nestelsø end for dem i hovedstaden, svarede han: »Nej, jeg har væsentlig prædiken på samme måde. Og De, mine herrer, kan ikke give andet, end hvad De selv er.« På spørgsmålet om kritik af prædikener svarede han: »Dersom nogen siger til mig: Du har denne eller hin uvane, så vil jeg se at aflægge den; men dersom nogen siger: Du skulde prædike anderledes, end du gør, så siger jeg: Bliv mig fra livet med den snak, for jeg prædiker nu sådan, som jeg kan!« Vore prædikener holdtes altid i Vartov. En gang havde jeg *Chr. Richardt* til Censor, og han leverede en meget udførlig bedømmelse, idet han fandt flere tanker i min prædiken, end jeg vel selv havde haft; han skabte ligesom noget nyt og mere ud af den. I katekese havde vi *Holmens provst Münter*. Han besad en egen evne til at katekisere således, at børnene aldrig blev ham svar skyldige. Da jeg ved den kateketiske prøve uvilkarligt kom til at anvende et af hans eksempler, fandt *Martensen* det ikke kirkeligt nok og vilde derfor kun give karakteren *vix laudabilis*, skønt *Blædel* vilde have givet *admodum laudabilis*. Men *Martensen* havde jo ret: »*Quod licet*

Jovi, non licet bovi!«*) I kirkeret docerede dr. A. L. Casse. Han var næsten blind, men besad en god hukommelse, og efter timen kunde han stå længe og lade os spørge ham om mangt og meget. I messesang havde vi A. P. Berggreen. Han var en meget ligefrem natur. Da jeg gik til ham om råd, havde han stort selskab; desuagtet siger han: »Vi kan jo prøve med det samme!« »Der skal megen øvelse til,« siger han så. Og derved blev det. Kan man ikke synge, må man nøjes med et tydeligt reciterende foredrag. Senere hørte jeg en ung præst spørge C. Rothe i Københavns præstekonvent, hvad han skulde gøre i så henseende, da han ikke havde sangstemme. »De skal messe,« svarede den gamle og slog i bordet. Manden satte sig forbløffet ned. — Fra hvilken side jeg end betragter pastoralseminariet, finder jeg denne institution i den grad nødvendig, at jeg mener, at også stoffet burde udvides med en time særskilt i pædagogik. Der kunde jo vindes tid dertil i studenterårene. Senere har jeg til ministeriet indgivet et forslag til en omdannelse af pastoralseminariet, eventuelt med oprettelse af et professorat i praktisk teologi. Ministeren forelagde det i 1894 for kirkerådet, men man savnede midler til sagens gennemførelse.

FÆDRELANDET

En historisk begivenhed prægede sommeren 1863, idet kong *Frederik den Syvende* i højtidelig audiens på Kristiansborg slot modtog den græske deputation, som skulde udbede sig den unge *prins Georg* til Hellenernes konge. Kongens optræden ved denne lejlighed var en konge værdig, og hans trontale gjorde det bedste ind-

*) Hvad der er Jupiter tilladt, er ikke hver mands sag.

tryk både hjemme og ude. Men slutningen af 1863 førte os ind i bevægede forhold, som på mange måder optog sind og tanker. Luften var svanger med ildevars-lende politiske skyer. Man vidste, at der stadigt for-handledes om Holstens stilling, men nogen klarhed fik man ikke. I november var kongen på Lyksborg og gjorde derfra udflugt til Danevirke. I det rå efterårs-vejr pådrog han sig en ansigtsrosen, som blev skæbne-svanger for ham. Da det rygtedes i hovedstaden, at han var i fare, kom vi i den heftigste bevægelse. Endnu kunde vi ikke tænke os Danmark uden ham, grund-lovens giver. Om aftenen den 14de november besøgte jeg *Schrolls*, som boede på Nørrebro. Vi havde ingen ro til at blive hjemme og gik ved 10-tiden ind til byen. Gaderne vrimlede af en menneske-mængde i feberagtig spænding. Næste morgen vidste vi, hvad der var sket. Vi blev som lamslåede, og da det lød fra slots-altanen: »Kongen er død, kongen leve!« blev den ny konge ikke modtaget med den jubel, en konge kunde vente. Men hans ædle hjerte har sikkert forstået folkets smerte, og han har ventet tålmodigt, medens hans ridderlige ret-sind, hans trofaste kærlighed til Danmark, hans gud-frygtige sind og hans skønne familieliv har knyttet ham fastere til folket fra år til år. Om Fr. VII's ligfærd har jeg i et brev meddelt følgende: »Aldrig har jeg set et sådant ligfølge, vist en halv mil langt. Over 120 vogne åbnede toget. De skånske husarer gjorde et smukt ind-tryk. Kl. 2 så jeg i Vimmelskaftet den første vogn, kl. 4 kom de sidste. De forskellige foreninger stod op-stillede i espalier på begge sider af gaderne for at holde orden. Vi studenter sluttede toget. Det var for-
resten en kold vagt — i 4 timer på eet sted. Vi var et smukt kompagni, med sorte ben, hvide halse og huer med flor. Det hele var meget højtideligt. Kongen nik-

kede smukt til alle sider.« Så åbnede 1864 sine porte. Julen havde jeg tilbragt på Ærø. I januar var jeg til session. Da jeg kun blev taget til ambulance-bærer, foretrak jeg at stille for mig for ikke at komme ud af alt mit arbejde. Hvad vi led under årets skiften af frygt og håb, lader sig ikke beskrive. Allerede i november 1863 var *Jens Paludan-Müller* afgået til hæren. Ingen af os havde tænkt, at denne for studier anlagte mand skulde udmærke sig som soldat. I januar holdt vi på kollegiet en afskedsfest for de andre bortdragende. Der var *L. Wagner*, *Fr. Zeuthen*, *Chr. Bredsdorff* og *Fr. Jungersen*. Bredsdorffs bog »På feltfod«, 1889, er et smukt bevis på, hvilken modstandskraft et gennemdannet kristeligt sind kan give mennesker over for dette livs besvær. Den er den dag idag en ypperlig læsning for unge. Vi, som blev hjemme, måtte jo passe vort arbejde trods al uro og ængstelse. Kun bedrøvede det mig, at man blev ved med at gå til forlystelser og gøgl, som om der intet var sket. En anden tone lød igennem sådanne ord, som *H. E. Meyling* skrev til mig. Han havde strax efter examen forladt København for at søge arbejde. »Kære pater!«*) skriver han, »i disse tider tør jeg ikke tage nogen bestemmelse for en tid, der ligger endogså blot så langt frem i tiden som fra maj til juli. Jeg er formelig ked af, at jeg er blevet kasseret. Skal man gå og glo her, medens de andre er borte og kæmper! Den trængsel og nød, hvori vort land er stedet, kan jo måske gøre det til pligt for hver mand, der kan bære våben, at bidrage til dets frelse. At være menig duer jeg ikke til, men man kan jo blive reserve-aspirant — —.«

---

*) Således blev fader kaldt af skolekammeraterne fra Odense.
Udg.

Sognepræst, dr. *R. Volf.*

Påskan 1864 tilbragte jeg på Ærø, hvor krigsskuepladsens nærhed satte sindene i desto stærkere bevægelse. Godt, at dog denne frugtbare Ø ikke kom i fjendevold! I disse bevægede dage knyttedes det bånd imellem to mennesker, som har gjort min hustru og mig lykkelige indtil denne dag. Skønt vi var søskendebørn, havde vi ikke kendt hinanden fra barndommen; men jeg havde set *Tinka Colding* i København, hvor hun uddannede sig i blomstermaling og bl. a. malede til *Flora Danica* under professor *J. M. C. Langes* vejledning. Nu ledede hun en privat-undervisning i Ærøskøbing. Vi havde en tid brevvetet med hinanden, tilskyndede af en sympati, som havde sin dybeste grund i fælles religiøse anskuelse. Nu fyldtes mit hjerte med taknemmelighed, fordi Gud havde styret vore veje således, at vi skulde mødes i kærlighed. Og allerede nu, i fædrelandets trængselstid, begyndte vi at forstå dette: »Bedre to end een.«

KIRKELIGE OPLEVELSER. INDRE MISSION

På Ærø deltog jeg for første gang i en »gudelig forsamling«. Det lille hus var propfuldt, og jeg stod på et dørtrin og talte. Den stærke følelse af forståelse, af sammenhold, og den kraftige salmesang virkede meget opbyggeligt. Ubegribeligt, at man tidligere har været så intolerant at forbyde så uskyldige sammenkomster, medens man roligt lod folk sidde på kroerne for at spille og drikke! En stor gammel mand kom hen og omfavnede mig så kraftigt, at jeg synes, jeg kan mærke det endnu.

Den samme sommer beredte en af vore kammerater sig til at drage til en gerning af en anden art. Det

var *Nic. Ed. Balle*, som viede sit liv til missionen i Grønland. Den 23de maj 1865 holdt vi en lille afskedsfest for ham på Frederiksberg, hvor vi bl. a. sang:

Vi frygte ej din Nordlandsfart
 udi din nye præstekjole —
 Held for din vej,
 svigt den kun ej,
 men tænk engang på os herhjemme!

Mon vi tænker nok på ham? Han har stået tro i tjenesten i 25 år.

1865 blev et mærkeår i kirkelig henseende, idet »Kirkelig forening for indre Mission i København« blev stiftet.*) På Ærø havde jeg set »Den indre Missions Tidende«. Jeg skrev da til pastor *Vilh. Beck*, om man ikke vilde virke for dette blads udbredelse i København. Beck bad mig om at tale med pastor *R. Frimodt* om sagen. Da jeg kom til ham, havde min ven *Chr. Holbek* lige været der for at tilbyde sin bistand. Dette, at to kandidater samtidigt kom for at tale om arbejdets udvidelse i hovedstaden, gav Frimodt mod til at sætte ploven i jorden. Han talte så med pastor *Blædel* derom, og da der just nu lå en del dygtige sønderjyske præster ledige i København, blev de to enige om at indbyde nogle af disse til et forhandlingsmøde med pastor Beck og nogle lægmænd, som stod Blædel og Frimodt nær. Vi samledes i Blædels stue så mange, at han selv måtte sidde på en bogskammel. Om selve sagen blev vi snart enige. Men da vi vilde vælge Blædel til formand, vægrede han sig hårdnakket, eftersom han iforvejen var overvældet af arbejde. Vi opsatte da sagen til et nyt møde, og da han vedblev at vægre sig,

*) Til dette afsnit jfr. Kirkelig Forening for indre Mission i København, 1865—1899, et kort Overblik ved R. Volf. Udg.

sukkede Frimodt dybt og sagde: »Ja, så i Guds navn da — men skal jeg tage det arbejde op, vil jeg have lov til selv at vælge bestyrelsen.« Heri var alle enige, og han valgte så: Provst *Aleth Hansen*, kandidaterne *Holbek* og *Volf* og boghandlerkommis *Fr. Bertelsen*. *Beck* vilde, at vi skulde være »en filial« af den forning, som var stiftet den 13de september 1861 og ledes af ham, *Johannes Clausen* og *C.F. Rønne*. Men Frimodt mente, at dette var upraktisk, da forholdene er så forskellige i hovedstaden og det øvrige land. Derfor kunde vi jo godt betragte hinanden som brødre.

Vort første offentlige møde blev indledet ved en gudstjeneste i Garnisons kirke den 15de februar, hvor *Beck* prædikede. Samme aften holdtes et møde i Sølv-gades skoles gymnastiksal, hvor *Blædel* talte tillige med *Fr. Zeuthen*, som var kommet hjem fra krigen. Derefter satte vi en del møder i gang omkring i byen. I Suhmsgades skole talte *Aleth Hansen*, under hans forfald trådte jeg til. Hans djærve, af rig kærlighed gennemstrømmede prædiken samlede en stor og taknemmelig tilhørerkres. I »Kalkeballen«, teatret i Kannekestræde, hvor der nu er auktionslokale, samlede *Christen Ewaldsen* ved sine bibellæsninger en talrig kres. Han viste sig strax her som selvskreven til at blive i København. På Vesterbro talte præsterne *Tolderlund* og *Mørk Hansen*. Også *Johannes Clausen*, *W. Hjort* og fl. a. sluttede sig til os. Vi gav Københavns præstekonvent meddelelse om det arbejde, vi havde begyndt, men det var vist en fejl, at vi ikke havde begyndt med at indbyde det til en forhandling om vore planer. I dette selskab af erfarne, prøvede præster følte jeg mig altfor ung. Men man vilde ikke lade mig fare, og *Vilh. Beck* skrev til mig: »Bliv endelig i bestyrelsen, jeg beder Dem derom af mit hele fulde hjerte!

Sagen er ung, og det er de unge, som skal bære den frem. I indre Mission er der intet provsti.«

Vi arbejdede ikke efter nogen bestemt plan, men søgte foreløbigt kun at få prædiket så mange steder som muligt. Vi lejede en stue i Adelgade, hvor jeg skulde tale. Senere fik vi indpas i Frelserens arbejds- hus og på fattiggården. Det sidste sted talte *Holbek* og jeg. Det begyndte småt, så at vi var ved at tabe modet; men med eet fik beboerne der lyst til at høre, og vi blev glade og frimodige. I forening med cand. *Olrik* begyndte vor gode ven klokker *Møller* en »søn- dagsskole«, d. v. s. møder for unge mænd, på *Tangs* seminarium. Tang stod os bi, og der kom mange unge, som vi søgte at hjælpe både til kristelig og human oplysning. En særegen virksomhed begyndte vi i det små ved at optage enkelte faldne kvinder i private hjem. Her fandt vi en fortrinlig bistand i toldkontrolør *Christiansen*,*) som med sin elskelige hustru åbnede hjerte og hjem for denne sag. Allerede nu havde cand. *P. Krag* sluttet sig til os, og han holdt hver uge en andagtstime i dette hjem. *Holbek* påtog sig et tilsyn med pigerne og fik her hjælp af en fiskerkone fra St. Johannes menighed, *Frederikke Petersen*. Hun var en ejendommelig frisk natur, poetisk begavet, men hun havde lært så lidt, at hun knap nok kunde skrive. Senere lod hun sine sange trykke og udbredte dem på landet på den måde, at hun lagde dem foran indgangs- døren, fastholdt ved en sten. Hun endte sit liv i Vartov. Jeg fik tilfældigt fat på Dr. *Wicherns* festskrift om indre Mission i Tyskland som et nødvendigt kirkeligt

*) I en lang årrække stod vore forældre i nær forbindelse med familien Blom gennem ovennævnte toldkontrolør *Christiansens* datter *Camilla*, gift med kapellan *Jens Blom* i Ledøje, og dennes søster *Marie Blom*, gift med *H. Ussing*.

arbejde overfor de mange, som ved tidernes ugunst var blevet fremmede for kirken. Ved denne bog fik jeg et blik for arbejdets organisation, som jeg ikke havde haft fra begyndelsen. Imidlertid kunde jeg kun anvende en brøkdel af min tid på indre Mission. »Jeg ønsker Dem, at De må få Deres timer samlede«, sagde en gang Sibbern til mig. Men det lykkedes mig ikke. Min lille forberedelsesskole på Nørrebro*) lå mig for langt ude. Da jeg så en dag så, at *Chr. Bredsdorff* og *Fr. Jungersen* averterede om elever til en skole på Nørrebro, tilbød jeg dem min med børn og bohave. De havde længe ventet forgæves og blev yderst glade ved på een gang at få en hel skole, og der kom nu snart fart i deres arbejde. Således var begyndelsen til Nørrebros Latin- og Realskole.

I sommeren 1865 fik jeg et tilbud fra professor *P. C. Skovgaard* om at lede en privatundervisning for hans og en del andre familiers sønner, deriblandt *Grundtvigs* to yngste. Jeg lovede at sætte sagen i gang, tog *cand. Ludvig Hertel* til hjælp og lejede en stue dertil på hjørnet af Kærlighedsstien og Alléen (nu Frederiksborggade). Men da *Meyling* henad efteråret gav mig anvisning på lærer *Hans Gregersen* i Odense, der var særlig skikket for denne opgave, bad jeg ham om at overtage ledelsen, hvilket han gjorde fra den 31te oktober. Som bekendt har han siden oparbejdet skolen, nu på *H. C. Ørsteds Vej*, til noget fortræffeligt.

Den 11te november 1865 holdt jeg bryllup i Nyborg. Vi viedes af sognepræst *Schaper*. Jeg måtte vælge den dag, fordi det var en fridag. Min svigerfader var nylig blevet distriktslæge i Nyborg, og min kæreste var syg af overanstrengelse, hvorfor hun trængte til at komme

*) Se herom side 59.

til ro i sit eget hjem. Det faldt mig svært at forlade Borchs kollegium; men jeg turde ikke andet. Vor første bolig var på Blegdamsvejen nr. 48, der, hvor der lå en tårnbygning i haven; senere flyttede vi til Guldbergsgade nr. 9. Da jeg spurgte min kæreste, om hun turde gifte sig med en timelærer, sådan på det løse, svarede hun: »Jeg har ingen betænkelighed, alt i denne verden er jo på det løse, kun Guds barmhjertighed er fast; og det er jo dog den, vi bygger på, så kan vi da ikke sige, at vi bygger på sand.«

Tiden gav hende ret. Vi begærede ikke som så mange i vor forvænte tid nyt bohav; vi begyndte med lidt, men så har man desto mere glæde af ethvert stykke, som man kan føje til i årenes løb. Jeg erfarede nu den lykke, som det er at have sit eget hjem; også i ansvaret for det ligger der en skjult velsignelse, og Gud giver os ofte noget for vort hjems skyld, som vi ellers ikke havde fået. Jeg fik stadigt nok af glædeligt arbejde. Af ny familier, som jeg derved kom i forhold til, mindes jeg med særegen taknemmelighed to. Den ene var kammerråd *Læssøes* på Rosenborg, med hvis døtre jeg læste religion i hjemmet. Det var en både fra tankens og hjertets side kristelig dannet familie, som det var en glæde at samtale med. Den anden familie var medaillør *Conradsens* i Rosenvænget. Det hører til mine glædeligste minder, at jeg har lært at kende denne mand. Som bekendt var han en meget beskeden mand, der yndede at kalde sig »håndværker«, endskønt man ved, at han har udført adskilligt af, hvad der bærer *Jerichaus* navn, f. ex. H. C. Ørsted. Han var en ideelt anlagt kunstnersjæl. Nutidens realistiske retning i kunsten var ham imod, og man behøver kun at betragte hans »tro, håb og kærlighed« for at forstå, hvorhen hans ånd stiledede. Også hans »Adam og Eva«

forekommer mig at bære mere præg af idealitet end de fleste andre forsøg med dette emne.

Med indre Mission gik det langsomt frem. Vi prædikede på Østerfælled og i »Valhal«, tæt ved »Jernporten«. I Krystalgade åbnede vi et lokale for soldater, og cand. *Emil Jespersen* ledede møderne her. Desværre fejlede vi ved efterhånden at give civile adgang. Vi fik to »kolportører« til hjælp, *Dahlstrøm* og *Møller*; den første prædikede, den anden gjorde husbesøg. *Dahlstrøm* havde ualmindelige talegaver; hans prædiken var klar og indtrængende, hvorfor mange flokkedes om ham. Han havde talt i skanserne ved Dybbøl, og *Frimodt* sagde om ham: »Gud velsigne ham! Hvem der havde sådan en tunge som den lille mand!« Det bedste arbejde gjorde han på Søkvesthuset, hvor der boede flere hundrede husvilde familier, kun adskilte ved et skærmbredt. Her fik vi overladt et stort loft, hvor disse mennesker samledes talrigt om hans forkyndelse. *Møller* var derimod en stor, sindig jyde, med et par store tillidsvækkende øjne; han var fortræffelig til samtale med de enkelte. Efter et par års forløb blev de desværre trætte, hvilket jeg væsentlig tilskriver vor mangel på sans for at organisere arbejdet; thi hvad skal een eller to mand stille op i en hel by! *Dahlstrøm* er siden blevet præst i Amerika.

Da vi vilde holde et årsmøde i en kirke, foreslog jeg, at vi skulde bede *Dr. Fog* om at prædike. Da jeg bad ham derom, sagde han: »Ja, jeg vil jo gerne være med til at virke for alt godt, men så må De komme op en aften og fortælle mig om, hvad De bestiller.« Han holdt så den i trykken udgivne, jeg kunde sige vældige prædiken, hvori han viste, at uden Kristendommen er alt, hvad mennesker opbygger, kun ormstukkent værk. Da *Bertelsen* og jeg kørte hjem fra kirken, udbrød

han: »Nu tør vi vove alt!« Næste gang holdt vi møde i Vor Frelzers kirke, hvor *P. Krag* talte så varmt og kraftigt, at *Frimodt* udrød: »Der tjente *Krag* sine riddersporer!« Uforglemmelige er de aftener, da vi havde bestyrelsesmøder hos *Frimodt*. Altid var han frimodig; »derfor hedder jeg *Frimodt*«, kunde han sige. Altid var han jublende glad ved ethvert tegn på Guds riges fremgang, altid både alvorlig og humoristisk, så at han kunde få os til at le og græde på een gang. Når vi skulde slutte, satte han i med sin kraftige røst: »Kom, lad os trøstigt vandre«. Men i 1866 overfaldt den sygdom ham, som nødte ham til at rejse bort den følgende vinter. *St. Johannes* sogn betjentes i den tid fortrinligt af hans to sønderjyske venner, *Holger Rørdam* og *Jens Krog*. Denne sidste overtog tillige ledelsen af indre Mission. Han var en meget veltalende mand, livlig og elskværdig. Under hans ledelse lejede vi et fast lokale i Borgergade nr. 68, hvor der tillige blev husrum for »Broderforeningen«, en nystiftet forening af troende mennesker, som lededes af den trofaste og dygtige cand. *H. Blom*, den senere provst. Vi beredte *Frimodt* en ordentlig forskrækkelse ved vor dristighed, men vi svarede ham, at da vi nu var blevet borgere, måtte vi jo også benytte vor borgerret. Jeg indviede lokalet med 1. Moseb. 28: »Også her er Guds hus, og her er himlens port, og jeg, jeg vidste det ikke.« Senere lejede vi et loftsrum i Nykro, hvor jeg talte; det var mærkeligt nok ved siden af den plads, hvor *St. Stefans* kirke senere blev bygget. Så lejede vi den store sal i *Vingaardsstræde*. Der kom en nordmand, *Traasdahl*, og tilbød os sin tjeneste, og vi lod ham tale her. Han talte meget godt, men da han begyndte at fortælle, at det ikke er dåben, men Kristus, som er døren til Guds rige, anede jeg uråd og fortalte *Krog* det. Det viste sig nu også, at

han vakte uro både iblandt en del af St. Johannes menighed og ude på Amager. Da Krog bebrejdede ham det, vilde han omfavne ham og lovede at »føre de folk tilbage«, når vi kun vilde have tillid til ham; men Krog svarede, at han havde ikke drukket Dus med ham. I løbet af 1866 begyndte det dog at tynde ud i vore rækker. Tolderlund, Mørk Hansen og Holbek fik ansættelse uden for København. Provst Aleth Hansen var i Italien i vinteren 1865 og blev så præst i Ferslev. Men vi sluttede året med at udvide bestyrelsen med de trofaste og udholdende venner *P. Krag*, bogholder *Edvard Bartsch* og vinhandler *T. S. Petersen*. I sommeren 1867 så vi atter Frimodt rask og frejdig iblandt os. Da jeg vedblev at lide under det altfor spredte arbejde — vi havde jo heller ingen sporvogne — gjorde jeg endnu et par forsøg på at få en fast ansættelse. Jeg blev stedet til en konkurrence om pladser ved kommuneskolerne, men der vrimlede af Sønderjyder, som jo burde hjælpes først. Et tilbud fra forstander *Stephansen* på Holsteinsminde, foranlediget ved en lille artikel »Fred« i indre Missions tidende (1865, nr. 12), bevirkede, at jeg lærte denne fortræffelige mand at kende, men det førte ikke til noget. Jeg søgte stillingen som kateket på Kristianshavn, men fik den ikke. Imidlertid havde jeg megen glæde af at prædike. Således hjalp jeg en tig *J. N. Lange* ved Abel Katrines stiftelse. Her gjorde jeg en ny erfaring. Jeg havde altid haft mit manuskript liggende foran mig, endskønt jeg af nærsynethed ikke som regel kunde benytte det. Men i denne lille kirke — den lå inde i en gård i Dronningens Tværgade — stod prædikestolen på gulvet; så undså jeg mig ved at tage papiret frem, og siden har jeg kun haft det med i lommen. En anden glæde havde jeg af denne virksomhed, at jeg lærte at kende pastor Lange

fra en ny side. Jeg havde beundret ham som prædikant, men nu kom jeg til at beundre det ydmyge og gudhengivne sind, hvormed han bar sin sidste uhelbredelige sygdom. En anden kandidat, som også hjalp Lange, havde jeg derved den glæde at lære at kende, nemlig *Brauneiser*. Han var en åndfuld mand, men desværre brystsvag. Han døde som præst i Flensborg samme dag, som han havde forrettet en vielse. Han har udgivet en læseværdig udsigt over indholdet af 1ste Johannesbrev. Jeg fik hans præstekjole i arv.

V.

SYV KAPELLAN-ÅR

1867—1874.

Pastor *Mau's* i Farum sendte mig bud, at stiftsprovst *M. H. L. Dahlerup* i Ballerup-Maaløv*) vilde have kapellan, og at man gerne vilde have mig ud på den egn. Også af andre omstændigheder følte jeg mig tilskyndet til at søge denne stilling. Vel vidste jeg ikke, om jeg kunde leve som gift derude, men det var jo dog en overgangsstilling, og min hustru havde vist sig at være mere nervøst ødelagt, end vi vidste; hendes hjerte var blevet svækket, så at hun ganske savnede kræfter, og jeg tænkte da, at et roligt landophold vilde gavne hende. Med anbefalinger i lommen fra *Blædel, Fog, Frimodt* og *Levinsen* drog jeg så ud for at opsøge *Ballerup*. Jeg havde skrevet til *Dahlerup*, men han svarede ikke. Siden forstod jeg, at han havde den ældre mands betænkelighed ved at gøre dette skridt. Da jeg forgæves havde ventet flere måneder, tog jeg derud med en dagvogn. Den bedede vel en time i *Herløv kro*. Da *Dahlerup* havde læst mine anbefalinger, åndede jeg lettere, idet han sagde: »Ja, de er jo meget gode«. Han gik så med mig over i kirken og sagde der: »Mit ønske er kun, at kirken må blive fuld«. Så skulde bispeexamen

*) Fader skrev altid selv: *Balderup*.

overstås. Hos *Martensen* var den en stor åndelig nydelse; det var en glæde at have en dag i ro til at udarbejde de skriftlige opgaver, og ved den mundtlige prøve forsvandt al ængstelighed ved biskoppens rolige overlegenhed. Han kunde jo i få ord stille alt i et klart lys, og han talte varmt og indtrængende om de højeste problemer. Kun havde jeg ønsket, at han havde udtalt sig udførligere om vore prædike-udkast. At præsteskabets var tilstede i ornat fandt jeg meget højtideligt. Inden vi gik, tog han afsked med præsterne og beholdt kandidaterne alene for at gennemgå ordinationshandlingen; også dette gjorde han klart og grundigt. Selve ordinationshandlingen med håndspålæggelse fandt jeg meget stemningsfuld. Jeg undrede mig over, at Guds nåde vilde tage en sådan synder til sin tjener, men jeg troede på hans nådes rigdom. *Martensens* ordinationstale var som altid fuld af lys og trøst. En dejlig septemberdag forlod jeg så København. *Frimodt* kørte med min hustru og mig ud på »Lygtevejen«, og vi skiltes i nærheden af det sted, hvor vi senere skulde mødes igen. Det var ham ikke let at se den ene efter den anden af sine hjælpere drage bort. Men han så fornuftigt på dette. Han havde tidligere skrevet til mig: »Så du vil også stikke af! Hver eneste ydmyg sjæl, som vil bruge sit pund i hans tjeneste, er ikke alene en vinding for missionen, men dertil en meget sjælden vare. Men jeg har altid tænkt mig, at kandidaterne kun er midlertidige hjælpere i hovedstaden, der ingenlunde skal slide sig op i en dobbelt virksomhed for det timelige udkomme og for den uendelige at redde syndere; det har ikke været min tanke, tværtimod mener jeg, at det er godt at komme i en bestemt begrænset virksomhed. Derfor vil jeg ingenlunde gøre nogen af mine venner vejen trang og adskillelsen svær,

når en ordentlig virksomhed drager dem til sig, men i dets sted sige til hver eneste: Tak for denne tid, tak for hjælpen, glem os ikke, glem ikke at bede for os, glem ikke at anbringe nogle af vore piger og glem ikke de andre sjæle — og kom igen, når du skulde længes efter denne store stad med de mange syndere, med det meget rådne og det lidet salt!« Det var nu også mit håb, at de erfaringer, jeg havde gjort, skulde blive mig til nytte i den ny stilling. I et øsende regnvejr blev jeg indsat, og det var mig ret svært, at de små kirker kun var halvt fyldte. Efter den dag ventede jeg så et par måneder på arbejde, men der blev intet anvist mig uden at prædike, når sognepræsten ikke selv kunde; og befolkningen syntes ingen åndelige interesser at have. En mand bød mig 1 rdl., fordi jeg besøgte ham, men syntes ret glad, da han kunde lade den glide ned i sin vestelomme igen. En kone sagde: »Har De kanske noget at sælge?« »Ja, men mon De sætter pris på det, for jeg har kun Guds ord og sælger det for intet!« Hun så forundret på mig og sagde: »Nå, det er kanske præsten!« Jeg tog mig for at gå fra hus til hus for at lære at kende dem alle. Og jeg begyndte at holde bibellæsninger i skolen. Den opsigt, dette uhørte skridt vakte, brød hul på isen. En fattig kone spurgte, om jeg var mormonpræst. Hvorfor det? »For der er jo ingen andre end dem, der holder den slags møder uden for kirken.« Da skolestuen blev for lille, så at mange måtte stå uden for vinduerne for at høre lidt, bad jeg om at måtte flytte over i kirken. Min sognepræst havde i mange år været præst i en død egn i Jylland og havde aldrig hørt bibellæsninger. »Nu ved jeg, hvad det er,« sagde han første gang til mig »det er altså en slags homili.« Men give os lov til at bruge kirken dertil, vilde han dog nødigt uden biskoppens samtykke. Så

gik jeg ind til biskop *Martensen* — dengang kunde man endnu gå på sine ben, og køre med dagvogn var for dyrt for en fattig kapellan. Han så betænksomt op og svarede: »Ja, men så må De da have et bord foran Dem til at lægge bibelen på.« Så vendte jeg glad hjem, og Guds ord havde nu god fremgang. Da jeg hørte, at der var en gammel bonde, som undertiden læste en prædiken af Luthers huspostil for sin talrige familie, bad jeg, om jeg måtte være med. Det førte så til, at vi holdt husmøder, efterhånden også i andre huse, som redebont åbnede sig for Guds ord. Da jeg altid kundgjorde disse møder fra prædikestolen, undgik jeg al mistanke om separatisme. Det vakte megen opsigt, at en husmand, der var kendt som egnens slagsbroder, indbød os, og at der var gårdmænd, som gik med til et sådant møde. Der var jo nok dem, der blev misfornøjede, men i det hele og store indrømmedes det, at jeg havde ret, og kirken fyldtes mere og mere. Det var hyggelige vennemøder, disse husmøder, som knyttede hjertebånd, der har holdt til denne dag. Vi fandt opbyggelse ved al sang; i begyndelsen var vi glade ved de lette små sange i »Pilgrimsharpen«; det gjorde ikke noget, om vi ikke kendte en melodi, så lavede vi en til hjælp. Senere lod jeg trykke et lille salmehefte til dette brug. I denne kres fik jeg snart vakt interesse for al mission; jeg samlede abonnenter på missionsblade og fik udbredt mange. Der var også troende mennesker i nabosognene, som sluttede sig til os og indbød os til sig. Iblant dem mindes jeg særligt *Jørgen Slagter* i Værløse. Han hørte til den ældste opvækkelse, de »kirkehellige fra Værløse«, en opvækkelse, som nok var udgået fra Hornsherred. Desværre havde en del af disse vakte skilt sig ud og dannet et separatistsamfund, som så ofte, fordi de savnede kirketugt i folkekirken.

Så bliver man let til en lovtræl, og da Jørgen, som rejste meget omkring på sin forretnings vegne, men altid førte Guds ord med sig, på en rejse i Sydsjælland besøgte nogle af disse gamle trosfæller, spurgte han dem, om han måtte nyde nadveren sammen med dem. Men de svarede: »Nej, dertil er du ikke værdig!« En anden kær ven var gårdmand *Kaspar Drevesen* i Knarstrup. Han havde et blødt sind, som nu blev befæstet ved omvendelse, og der var en digterånd i ham, så at han skrev kønne og dybt tænkte sange. Der var dengang kun få præster, som de vakte følte sig forståede af. Dog tyede nogle af dem til *P. Rørdam* i Lyngby eller til *Dr. Kalkar* i Gladsaxe. Den sidste blev nu afløst af pastor *V. Holm*, som med stor hjertelighed antog sig alt, hvad der kunde fremme Guds rige. *E. Mau* i Farum holdt om sommeren møder i skoven, hvor også *Holm*, *P. Rørdam* og jeg deltog, og der samledes mange om Guds ord. Men i det lille annex *Maaløv* mærkede jeg ingen bevægelse. *Vilh. Beck* skrev engang til mig: »De har jo god tid som kapellan i et sogn, hvor ingen ulejliger Dem. Gå kun dygtigt ud, det lønner sig; hvor alt er ødelagt, må vi hente folk; klokkerne ringer dem ikke sammen.« Min erfaring stemmer med *Becks*. En kone, som boede lige op ad kirkemuren, fortalte mig, at hun ikke i 15 år havde været i kirke, og var måske ikke kommet, dersom jeg ikke havde besøgt hende. Jeg kom til en husmand, hvis kvinder gerne vilde høre ordet, medens han selv strittede imod og vilde »smide den præst ud«, hvis han kom i hans hus. Så kommer jeg derind en aften før bibellæsningen, og kvinderne var noget tavse; han var nemlig hjemme, men gemte sig, da jeg kom. Under bibellæsningen havde nogen set ham stå i forstuen i skolen for at lytte; men da kvinderne kom hjem, sad han der og lod som ingen

ting. Han blev en af mine bedste venner. Jeg havde nu god tid til at udarbejde mine prædikener. Jeg har aldrig haft ro i sindet, før jeg var klar over, hvordan den foreliggende text skulde anvendes. Enhver søndag har sin særegne opgave i kirkeåret, og man gør urret i at overse dette og den tankegang, som således knytter alle søndagstexterne til samme søndag sammen til en enhed. Menigheden venter med rette, når præsten læser teksten op, at han så vil udlægge og gøre anvendelse af den; thi han skal give dem Guds ord, som det sandelig er, jf. 1. Thess. 2, 13, og ikke sine egne fri fantasier. »Trøster, trøster mit folk«, siger Herren, og dertil må alt sigte. Men når man ikke skal give sine egne tanker om Guds ord, men Guds tanker ud af hans ord, så kan det kræve meget studium og arbejde. Jeg har derfor altid haft min prædiken skrevet i god tid. Om fredagen vil jeg helst være færdig; thi man kunde blive forstyrret netop om løverdagen, og hvem ved, om man kan skrive en prædiken til bestemt tid? »Man må smedde, medens jernet er varmt«, sagde Frimodt. Han selv memorerede også sine prædikener omhyggeligt og sagde: »Når man gør det samvittighedsfuldt i sine første syv præsteår, har man siden altid let ved at huske dem«. Jeg har givet ham ret heri. Derimod kunde det ske — og det kan ske endnu — at når jeg om løverdagen lægger den sidste hånd på værket, finder jeg et og andet parti mangelfuldt, det må da omarbejdes. Engang hørte jeg *Monrad* udtale sig om prædikener, idet han deltog i vore herreds-konventer i det år, da han var præst i Brøndby. Han spurgte os, hvor lang tid vi brugte til at skrive en prædiken. Svarene lød forskelligt — 4, 3, 2 timer. Så vilde vi da gerne vide, hvor let han med sit gode hoved kunde udarbejde en prædiken, og han gjorde os alle til skamme ved at

Catharine Groot Volf,
fodb Colding.

sige: »Jeg bruger 12 timer, som jeg fordeler på 3 × 4, de bedste timer om dagen midt i ugen.« Det var mig en tilfredsstillelse at få tid til at gennemgå bibelen særligt med tanken henvendt på lejlighedstaler, hvortil man helst må skabe sig selv et repertorium. Så gik jeg vor salmeliteratur igennem og noterede i bibelen de salmevers, som sigtede til et bestemt skriftsted.

Endelig var det mig en trang at klare mig den indre Missions stilling og opgaver. Jeg kunde kun gøre dette ret mangelfuldt, da der intet materiale forelå af betydning. Jeg korresponderede med de udenlandske selskaber og fik deres årsberetninger. Læsefrugterne samlede jeg i en lille bog: »Den indre Mission, dens historie og grundtanker«, 1870. Skulde jeg nu give en ny udgave, måtte den jo blive 10 gange større, så rivende fart har det arbejde taget, medens det den gang næppe var kendt af præsterne her hjemme. Hovedsagen, som det var og endnu er mig om at gøre, er, at den indre Mission skal være et folkekirkeligt arbejde, udført af præster og lægfolk i broderlig forening. Et arbejde, ikke en »retning«; deri var vi dengang enige. Indre Mission sendte mig en kolportør til hjælp, som jeg havde megen nytte af. Han gik fra hus til hus og solgte mange bøger, således Luthers, Brochmanns, Retzius' og Førstmanns huspostiller, som har været mange til trøst, især i den rationalistiske tid. Det er min overbevisning, at en sådan mand helst skal have en begrænset, ikke alt for stor arbejdsmark, så at han kan besøge alle i et sogn og komme igen ad åre; det har sin betydning, at befolkningen lærer en bogsælger personlig at kende. Jeg fik besøg af en mærkelig mand, den blinde *Jens Dyrholm*. Det var rørende at se ham vandre om, ledet af en lille dreng. Når han skulde tale, lod han læse teksten højt for sig et par gange, så kunde

han huske den udenad og udlagde den derefter klart og sundt til alles opbyggelse. En handling, jeg var ganske ukendt med, var indledning af kirkegangskoner. Det hele skulde gøres, inden en salme var sunget til ende, og jeg lavede mig selv et lille ritual og lyste velsignelse over konen. En præst, der var kommen fra København og end ikke havde hørt om denne skik, bød konen armen og førte hende således ind i kirken. Den gamle degn, der var tilstede, har selv fortalt mig det. Efter at jeg har forladt Ballerup, er kirken blevet udvidet, da det vakte liv har vedblevet at voxe. Derved opdagede man, at hele kirken var bedækket med herlige kalkmalerier, som nu er restaurerede, så at Ballerup kirke er blevet en af vore mest seværdige kirker. Således kan der være en verden af skønhed, som vi ikke nu ser. Hvad vor gudstjenestes ordning angår vil jeg blot bemærke her, at det forekommer mig urigtigt, når mange præster undlader at iføre sig messeklæderne til højmesse; thi vor gudstjeneste er i forvejen fattig nok på symbolik. Det var mig pinligt at forlade virksomheden i Ballerup. Jeg havde jo vundet mange kære venner der, f. ex. lægen *Busch* og hans familie, hvor jeg en tid var lærer for børnene. Og gårdmand *Rasmus Larsen* og hele hans slægt, ja mange flere. Men en dag kom pastor *Mau* gående fra Farum og bad mig om at søge det ledige kapellani pro loco der. Jeg lovede den dag intet. Det var heller ikke tiltalende at blive kapellan anden gang, da jeg længtes efter en selvstændig virksomhed. Men sagen trak i langdrag, og ingen andre søgte embedet. Jeg gav da efter, også tilskyndet af trang; thi jeg havde end ikke råd til at anskaffe mig en ny frakke. Derfor vil jeg aldrig ophøre at være en ældre kollega taknemmelig, som en dag sendte mig en ny frakke anonymt. Jeg ved

ikke, hvad der har tilskyndet ham dertil, men jeg tror at vide, hvem han var. Under disse forhold var det mig af betydning at få et par hundrede kroner mere at leve af.

FARUM-VÆRLØSE 1870—1874.

En efterårsdag flyttede vi så. Den dag følte jeg stærkt, hvor svært det er at flytte som præst og ønskede, at sligt ikke måtte gentage sig ret ofte. Det var mig dog en trøst, at jeg let kunde vedligeholde forbindelsen med de gamle venner. Den dag, vi flyttede, havde min hustru skarlagensfeber, uden at vi forstod det før bag efter. Ved en landevejs omlægning kørte flyttevognen i stå, hvorfor vi måtte overnatte i præstegården. Dog blev ingen smittet, og min hustru kom sig og følte sig vel tilpas i det skønne og milde Farum. Pastor *Mau* var en ret ejendommelig mand; han var imidlertid henrykt over at have fået mig til kapellan, og vi arbejdede godt sammen trods en del forskel i vore naturer. Da *Vilh. Birkedal* har givet en efter mit kendskab til ham sanddru skildring af ham i sine »Personlige oplevelser«, 1890, kan jeg her fatte mig i korthed. *Mau* havde i sin ungdom stillet sig midt iblandt de opvakte, som derfor satte megen pris på ham. Som præst i »det hellige land« var han medlem af Broderkonventet der. Så kom han til Fyen og derfra til Farum. Desværre blev han ikke forstået af denne befolkning. Måske var han dem noget for ligefrem. Han var en flittig samler, som f. ex. hans »Åndelige skatkammer« vidner om. Men iveren for at samle andres tanker skadede ham som prædikant. Desuden havde han vænnet sig til at skrive sine prædikener

næsten stenografisk og læse dem op så rask, at det altfor meget gik hen over tilhørerne. Ved en bibel-læsning hørte jeg ham sige: »I vilde ikke høre min prædiken i søndags, og jeg havde dog gjort mig megen umage med den, men nu skal I høre den alligevel.« Da han havde læst den op, indrømmede man, at den var god. Når han derimod ude i skoven måtte tale frit, kom hans ungdoms veltalenhed igen og som det følelsesmenneske, han var, kunde han da rigtig tale folk til hjerte. Jeg har ikke kendt nogen flittigere præst. Der var ikke en gammel kone, uden at han har siddet hos hende og sunget Kingos og Brorsons lange salmer til stor opbyggelse trods det, at han ganske manglede sangstemme. Hans mange litterære arbejder vidner om en enestående arbejdskraft. To af hans døtre havde arvet hans literære sans. De samlede stof til en dansk læsebog, som jeg hjalp dem med; den udkom som »Mau og Volf's danske læsebog«, 1871. Frøken *Theodora Mau* er jo blevet kendt som forfatterinde, bl. a. af »Deodata«. Disse damer skaffede Farum et børneasyl, som endnu består. Vi fik samlet omegnens præster til en lille »missionskres«. Og *P. Rørdam*, som plejede at holde altergang for os, samlede en del mennesker. Men det var ikke underligt, om jordbunden også her kunde kræve meget arbejde. Her havde f. ex. i 30 år siddet en så afgjort rationalist som *Rasmus Aagaard*. Han var en praktisk, livlig og begavet mand, der samlede mange skønånder i sit hus. Men hans rationalisme var for grovkornet, som når han sagde til konfirmanderne, at de 5000 i ørkenen »naturligvis havde deres gode madposer med.« Jeg er senere kommen i forhold til hans døtre, præsteenke *Holm* og enkefru *Mayntz*, og har glædet mig ved i dem at finde oprigtigt troende kristne. Der var jo også ad-

skillige troende mennesker i disse sogne, som jeg havde megen glæde af at omgås. I Lille Værløse boede vel de flittigste af kirkegængerne. Af enkelte familier mindes jeg særligt kommandør *Garde* og hans elskværdige familie. Ligeledes *Fensmarks* på Farumgård. Den gamle general havde været adjutant hos Fr. VII. Det lå ikke for ham at være landmand. På en rejse med kongen havde han set en race gæs fra Ditmarsken, som han vilde indføre her. Han købte 50; men en dag siger en bonde med et lunt smil: »Jamen, hr. general! det er nu lige godt gasser!« Det ærgrede ham. Jeg var hos ham på det sidste, og han døde som en troende kristen. Generalinden var en fortræffelig og gudfrygtig gammel dame. En datter blev gift med den filosofiske professor *Sophus Heegaard*, der gennem mange kampe endte med den skønneste trosbekendelse. Jeg kom også i forbindelse med *Svanenskjolds*, som var beslægtet med familierne *Bonnevie* og *Hoff*. Pastor *J. V. Hoff* og jeg talte ved den gamle frues bære. Jonstrup seminarium lå i Værløse sogn. Her var etatsråd *Jensen* blevet efterfulgt af *Driebein*, en åndelig interesseret mand og ven af biskop Fog. Til min glæde traf jeg der *Otto Kalkar*. Også brødrene *Mortensen* var dygtige mænd. I Farum var der en privatskole, styret af *Treschow*. Jeg lærte også at kende en del af det skønne Nordsjælland. Således kom jeg til husmøder i Karlebo, hvor jeg fandt ikke få troende kristne. Vort konvent skaffede mig ny og glædelige bekendtskaber, som pastor *E. Begtrup* i Birkerød og pastor *H. Kaae* i Tikøb. Denne sidste var en filosofisk natur; han kunde, stående med hænderne på ryggen, holde filosofiske foredrag i timevis. Provst *Aleth Hansen*, der var træet af at være minister, var flyttet til Ledøje. Jeg kom oftere ned for at tage ham og hans familie til alters

og var altid opbygget ved samvær med denne elskelige, ydmyge mand. Han var nu ikke stærk af helbred, idet han havde fået et knæk ved solstik to gange, da han sejlede med Galatea og gik i Land på Borneo og i Kina for at samle ind til etnografisk museum. Hans hjertelige veltalenhed gjorde også her sin virkning, så at kirkerne blev fyldte. Han besad rige evner som folketaler, så at han i et folkeligt foredrag kunde sige folk de drøjeste sandheder, uden at de kunde blive vrede, da de både lo og græd på een gang. *K. E. Møhl* i Ølstykke var en mand med mange tanker, men højst aparte. Hans »Nyktemeron« giver et godt billede af ham selv. Han havde fået den tanke, at de protestantiske magter i fællesskab burde bygge en protestantisk St. Peters kirke, der kunde stå som et enhedstegn overfor papisterne. I den anledning korresponderede han med en mængde diplomater, som alle svarede med diplomatisk høflighed. Det hang sammen med denne tanke, at han udgav en »Almindelig Kirkekalender af 1850«, som iøvrigt *Sibbern* skrev en rosende bedømmelse af. I sin have havde han fremstillet hovedtrækene af Johannes' Åbenbaring på symbolsk måde. *H. P. Arboe* i Hjørlande var en from og nidkær præst; han døde desværre tidligt. I Slagslunde-Gandløse kom som personel kapellan min skolekammerat og ven *Rasmus Pedersen*, den senere valgmenighedspræst i Vejstrup; han var en trofast og dybt tænkende præst.

I Hillerød var dengang *C. Hostrup*. Han gæstede os nogle gange og prædikede ved et møde i Værløse. Som folketaler besad han rige evner; men han kom ofte med en kritik, som hans tilhørere manglede forudsætninger for at vurdere på rette måde. Han talte roligt, behersket og åndfuldt. Personligt var Hostrup en meget stille mand, endogså undselig, så at det plagede

ham, at han havde svært ved at indlede en samtale, når nogen af menigheden kom til ham. Han er sikkert blevet lutret ved som præst at blive ført ind i dybere overvejelser end før.

Jeg følte, at det passede smukt, da vi ved hans bære i Holmens kirke sang:

Det er den fred med liv og ånd,
 som hjertet finder i Guds hånd,
 så føler det end dødens pil,
 det værger sig kun med et smil.

Farum er en af landets mest idylliske pletter, hvor derfor i tidens løb mange har søgt hen, som havde sans for naturskønhed. Her mindedes endnu *H. V. Kaalund* og hans vennekres. Her lå ved Furesøens bred »Sibberns sten«. Og i mit lille nabohus havde komponisten af »Danmark dejligst vang og vænge«, *Rasmusen*, boet. Med stor glæde kunde jeg nu også fordybe mig i det mig kæreste studium. Ved at fordybe mig i indledninger til Gamle Testamente så jeg, at den gamle strid om de enkelte bøgers affattelsestid m. m. nu fortsattes med videnskabens i vor tid skærpede våben. Jeg tog da et begrænset emne op til behandling, nemlig profeten Zakarias bog. Allerede Hengstenberg havde behandlet dette emne, og *Hermansen* havde tidligere foreslået mig at tage det op. Det faldt mig besværligt at få den fornødne tid til studier på bibliotekerne. Men det lykkedes mig dog på grundlag af disse studier at skrive en afhandling for licentiatgraden, som jeg indsendte i foråret 1874 uden dog at gøre mig håb om at høre mere om den sag. Uden for Farum og omegnen kom jeg sjældent. Kun een gang i disse år kunde jeg foretage en rejse til Fyen. Fra Nyborg tog jeg ud til Ryslinge en søndag og undredes over den åndelige be-

vægelse, jeg der blev vidne til. Til begge kirkerne strømmede skarer fra hele Fyen. *Johannes Clausen* bad mig tale ved et møde efter gudstjenesten. Da mange måtte stå uden for kirkens vinduer for at lytte, flyttede vi over i præstegården. Det var et ejendommeligt syn at se den store gårdsplads tæt besat med vogne, hvor forsamlingen tog sæde, medens vi præster stod på dørrinet og talte.

NY UDSIGTER

Jeg længtes nu efter forflyttelse. I 1871 blev jeg opfordret af nogle venner til at søge Torning, i 1873 af andre til at søge Skorup; men jeg kunde dog ikke følge disse venlige opfordringer. Derimod søgte jeg et par andre embeder, som jeg dog ikke fik. Jeg anede ikke, at den kirke, jeg skulde til, endnu ikke eksisterede. Så ved et missionsmøde i Ballerup, hvor *Frimodt* havde prædiket, kommer han hen til mig og siger: »Nu vil jeg have bygget en kirke i det yderste Nørrebro, og jeg vil have dig til præst der!« Jeg mente, at han hellere måtte udskille Østerbro først, men det vilde han nu ikke. Da han så føjede til på sin energiske måde: »Ja, jeg bygger ikke uden dig!« så måtte jeg tænke: »Hvor Gud mig fører, går jeg glad, Han, ikke jeg skal råde.« Allerede i efteråret 1872 havde *Frimodt* sat sagen i bevægelse. Og han havde greb derpå. Efter at han først selv havde klaret sine tanker og lagt sin feltplan, samlede han en lille kres af pålidelige venner og blev enig med dem. Derefter lagde han sagen frem for en menighedsforsamling, der holdtes på »Store Ravnsborg«. Hans ord tændte ild i sjælene, og allerede den 18de juni 1873 kunde han lægge grundstenen til St. Stefans

kirke, så hurtigt strømmede gaverne ind. Af let forståelige grunde valgte han dette navn i den fattigste bydel. Den heldigt beliggende grund var skænket af baron *Løvenskjold*, hvis landsted »Kirstinedal« lå ved siden af. Så måtte jeg nu belave mig på opbrud; men endskønt kirken stod færdig i pintsen 1874, blev den dog først indviet i Julen. Grunden dertil var, at man ikke i tide havde taget fat på ordningen af sogneforholdene, idet *Frimodt* vilde have »Utterslev Mark« lagt til, og dette kvarter hørte til *Brønshøj* sogn og kommune. Ministeriet selv havde vel ikke tænkt, at det kunde tage så lang tid at få den sag ordnet. Da det indeholdt nogen vanskelighed for mig, at jeg ikke kunde få vished med hensyn til flytningen, tog jeg en dag ind i ministeriet for at erfare, hvordan det gik. Kontorchefen tog sin almanak og nævnede den tid, han tænkte, at kirken kunde blive indviet. »De kan godt flytte ind til den tid,« sagde han. Og dog trak det længere ud. Allerede i foråret, da man håbede at blive færdig til pintse, skrev *Frimodt*: »Et ordentligt håndtryk, fordi du ikke svigter, men alligevel med hele din sjæl føler dig bunden og dragen til denne efter menneskeligt mål uanselige gerning, der dog visselig kan blive såre kostelig i hans øjne, der ikke havde det, hvortil han kunde helde sit hoved. — Salv dig med tålmodighed, kære ven, for jeg kan ikke få den knirkende maskine til at gå så rask, som jeg vilde.« Så tog ministeriet — det var den fortræffelig *de Jonquières*, som dirigerede tingene — det fornuftige parti at nedsætte en kommission, som skulde forhandle med alle vedkommende. *Fog* var med som *Holmens* provst. Da man i denne kommission drøftede det spørgsmål, om en præst kunde leve af embedet i det så fattige sogn, sagde *Fog*: »Det må vi ikke bekymre os for, for ingen

ved jo, i hvilket omfang en præst får nåde til at drage hjerterne.« Endelig i årets sidste måned fik man sagen ordnet. Imidlertid flyttede jeg så om efteråret, da jeg havde måttet sige min lejlighed op. Beboerne viste mig her i Farum ligesom i Ballerup megen venlighed ved afskeden. — Efter 8 års ægteskab oplevede min hustru og jeg i Farum den for os uventede lykke at se vor førstefødte søn. At vi kaldte ham *Stefan*, vil ikke undre.

VI.

25 ÅRS PRÆSTEGERNING I KØBENHAVN

1874—1899.

Det var mig noget trykkende at sidde i den ny præstebolig et fjerdingår uden at være indsat. Men jeg havde nok at bestille, ikke mindst, da jeg på samme tid havde fået et brev fra professor *Hammerich* saalydende: »Kjære Volf! Deres afhandling har nu udcirkuleret og er antaget af fakultetet.« Så gik der flere måneder med at få den trykt, og korrekturlæsningen tog en hel del tid.

Endelig oprandt da St. Stefans dag. Desværre var kongen hindret i at være til stede. *Martensen* indviede kirken med en tale over Ap. G. 7,55—56: »Jeg ser himlene åbnede.« Før indvielsen havde han været derude og selv indklammet denne text i kirkens bibel, som endnu ligger på alteret. Jeg prædikede over Davids Salme 118, 24—26. Vi havde lukket så mange ind som muligt, og Frimodt var jublende glad. »De fattige kan da ikke sige, at vi har smidt en ladebygning ud til dem,« sagde han. Kirken gør Byggekomiteen al ære. Denne bestod af bogholder *E. Bartsch*, grosserer *Hvalsøe*, kaptain *Chr. Keyper*, vinhandler *T. S. Petersen* og kunstmaler *Th. Restorff*, som blev kirkeværge. Arkitekten var *Ludvig Knudsen*. En sådan offervillighed, som St. Johannes menighed her udviste, kunde have

fortjent den støtte, at der tillige var ydet bidrag af stat og kommune. Kirken har 800 siddepladser og kan rumme omtrent 1100 mennesker. De to store kandelabre er en gave fra Holmens kirke. Den smukke altertavle af *A. L. J. Dorph* med det dejlige billede af Maria, som ser så ufravendt på sin frelser, er nu udbredt i hele landet. En kres af damer havde skænket et altertæppe med to mægtige palmegrene, Stefans symbol. Der blev jo også råd til en præstebolig. Desværre måtte man, for at spare, forlade den oprindelige tegning, hvorved huset blev for indskrænket, så at vi senere måtte føje en tilbygning til. Men at der blev ydet et lønningslegat til hjælp for præsten, var en god støtte i det fattige sogn. Iøvrigt afleverede komiteen kirken aldeles gældfri. Men det var ret vanskeligt i årenes løb at skaffe det nødvendige til kirkens drift. Det er en fejl, når ikke hele folkekirken støtter de fattige kirker. Den ædle kurator for Vallø stift *Emil Rosenørn* viste os megen velvilje under disse forhold og gav os i to år et smukt tilskud. Inden jeg ret fik arbejdet i gang, måtte jeg fuldende det mundtlige forsvaret for min afhandling for licentiatgraden. Det skete den 11te maj 1875, som iforvejen var en festdag i min slægt.*) Den første ordentlige opponenter var *P. Madсен*, som efter *H. N. Clausens* død var kommet hjem fra sin studierejse og nu var docent. Hans opposition var saglig, klar og hensynsfuld. Derefter optrådte af auditoriet *Valdemar Schmidt* som assyriolog, hensynsfuldt og anerkendende. Så kom rabbineren, dr. *A. A. Wolff*; han var rationalist og benægtede djævelens tilværelse. Da jeg mindede om Zak. 3., svarede han, at Satan der var »en jøde, som de andre jøder kaldte en Satan.« Så havde jeg ingen lyst til videre forhandling.

*) Lille Stefans dåbsdag og hans farfaders fødselsdag. *Udg.*

Den anden opponent ex officio var *Hermansen*. Han var dengang gammel og træt og måtte sidde på en stol. Han gennemgik i en time med vanskelig hørlig stemme en række detaillier, som jeg ikke kunde overkomme at gå ind på. Klokken blev fire, og vi var alle trætte. Han sluttede med at sige: »Når De alligevel ikke har bevist integriteten,*⁾ er det måske ikke Deres skyld, men det ligger måske i opgavens natur, at den ikke positivt lader sig bevise.« Jeg havde nu erhvervet jus docendi, og fik også anledning til at gøre brug deraf, idet en mand, hvis ord var vægtigt, havde ønsket, at jeg skulde tænke på at blive *Hermansens* eftermand**⁾ og i den anledning holde en forelæsning. Jeg havde egentlig nu opgivet den plan, og vandede mig ved den tanke allerede at forlade St. Stefans kirke. Jeg blev dog på en ret let måde befriet fra alle overvejelser, da det viste sig, at man havde givet *Frants Buhl* håb om stillingen ved at sende ham til Leipzig for at studere under *F. Delitzsch*. Og det kunde nu ikke undre, at der ikke blev tale om konkurrence. At holde en forelæsning over de messianske profeter var mig dog en kærkommen erstatning.

Men jeg vender nu tilbage til præstegerningen. Da jeg skulde til at sætte arbejdet i Stefans sogn i gang, følte jeg det som en lykke at være blevet den første præst ved en ny kirke. Man har derved den fordel at være fri for at hæmmes af gamle vaner eller uvaner og kan fra første færd få alt ind i den rette gænge. Hvad menighedsarbejdet angår, havde jeg en god støtte i venner, som hidtil havde søgt St. Johannes

---

*⁾ Den hellige skriffs integritet, ø: dens uforandrethed ned igennem tiderne.

**⁾ Professor Christen Hermansen søgte sin afsked i 1882.

kirke. Jeg havde således let ved strax at få medhjælper i fattigplejen, da St. Johannes menighed her havde ydet et stort arbejde også i denne udkant af byen. Man kunde i denne henseende nogenlunde overkomme sognet; det var vel af udstrækning som den indre by, men det meste var marker og gartnerhaver, og de fleste huse var små. Jeg havde derfor ret let ved at overse sognets omtrent 6000 indbyggere; vanskeligst var det i Jagtvejens arbejderboliger, hvor kun de færreste var hjemme om dagen. Bedst kendte jeg folk på Utterslev Mark. Så ofte jeg tidligere havde kørt der igennem, havde jeg nok tænkt, at den befolkning måtte blive forsømt på grund af beliggenheden. De havde alle deres gang ind ad, og Brønshøj lå dem for afsides. Jeg anser det for at være en stor lykke, at der selv i dette fattige sogn i årenes løb kunde samles en stab af trofaste og udholdende medhjælper.

Vi begyndte »St. Stefans Sognemission« i 1875. Vi uddelte traktater og åbnede en læsestue på Utterslev Mark; og vi tog kirkelig fattigpleje op som en i dette sogn nærliggende opgave. Den senere Assistentshusforvalter *A. Schönberg* og stiftsdame, frøken *O. Lütken* ydede mig en fortrinlig bistand på dette område. I Allersgade lejede vi en lejlighed, hvor vi ved at tage en væg ned lavede en sal. Her begyndte vi en børnegudstjeneste, ledet af den dygtige lærerinde, frøken *Anne Bruun*. Her dannedes også »Kristelig Sangforening«, som valgte mig til sin formand. Jeg havde set, hvor stor en skat af gode kirkelige melodier, der hidtil havde ligget ubrugt hen. Og vi nåede i årenes løb til at kunne holde 10-øres koncerter, hvor tale, oplæsning og sang vexlede. Derved samledes ofte mange tilhørere. På Utterslev Mark begyndte frøken *Ida Diderichsen* en »Arbejdsstue for børn«, som kunde

blive sysselsatte her i deres fritid i stedet for at løbe om og drive eller tigge.

Imidlertid voxede Nørrebro, og hele kvarteret syd for Assistentskirkegården blev bebygget. Så kommer Frimodt en dag i 1876 ud til mig og siger: »Hør Volf! Jeg er fortvivlet over alle disse mennesker, som jeg ikke kender noget til, du må hjælpe mig og overtage »Nordvestkvarteret«!« Det var med adskillig betænkelighed, jeg gik ind på dette, men af hensyn til kirkesagen i det hele mente jeg, at det kunde forsvares som en midlertidig foranstaltning. Da sognet ud ad endnu ikke voxede synderligt, kunde jeg ikke leve af mit embede, og der trængtes desuden til mere arbejdskraft, navnlig for at vi kunde få en aftengudstjeneste i gang. Ved denne udvidelse fik jeg således råd til at få en kateket ansat. Den første var *Carl Raaschou*. Han var en nidkær og elskværdig mand, men desværre brystsvag, så at han døde i 1879 på Korsika. Jeg havde bedet ham betragte sig nærmest som præst for »Nordvestkvarteret«. Vi satte os først den opgave der at få bygget et børneasyl og fik nogle venner til sammen med os at danne en byggekomite. Da der kort efter dannedes en komite i et beslægtet øjemed, enedes vi om i fællesskab at foranstalte en basar og dele udbyttet lige imellem os. Vi bad kongen om, at asylet måtte bære *prinsesse Thyras* navn. Kongefamilien modtog denne anmodning med stor velvilje og besøgte vor basar. Bag efter indtraf der et kedsommeligt uheld. Fabrikejer *Anker Heegaard*, som ejede grunde i Nordvestkvarteret, interesserede sig for asylsagen og skænkede en byggegrund, som han overgav til basarkomiteen uden at vide, at der var en særskilt asylkomite i virksomhed. Efter en del pinlige forhandlinger gik han ind på, at man valgte pastor *O. Hohlen-*

berg til opmand, og ved hans mægling fik vi så ende på sagen. Prinsesse Thyra lagde selv grundstenen, og jeg indviede det smukke, rummelige asyl i kongens og dronningens nærværelse den 31te januar 1878. Nordvestkvarteret, der var meget fattigt, stillede store krav til os. Det var mig derfor en glæde, at jeg fik en kraftig bistand af indre Mission, som lejede et forsamlingslokale i Jærggade. I Griffenfeldtsgade, som Parcelvejen nu blev kaldt, udfoldede kammerassessor *Evers* og hustru en smuk virksomhed ved sygebespisning og konfirmanders opklædning. Nu begyndte fire kvinder på forskellige beslægtede virksomheder i Nordvestkvarteret, nemlig kommandørinde *Jessen*, lærerinde, frøken *Anna Sørensen*, frøken *Marie Købke* og præstenke, fru *Hagerup*. Disse blev enige om at arbejde sammen med hver sin afdeling i en fællesforening, som vi benævnedes »Marthaforeningen«. Den blev til i vinteren 1882 og kom snart til at trænge til mere rummelige lokaler. Man havde valgt mig til formand og overretssagfører *N. G. Mygind* til kasserer. Vi satte så en indsamling i gang og havde den store glæde at kunne indvie Marthahjemmet i Brohusgade den 24de marts 1884. Her var et stort køkken med en spisestue til bespisning af syge; denne sygebespisning har gjort megen gavn. Her var håndgerningslokale for børn, vuggestue og en klinik for syge. Frøken *Købke* fik her sin fortræffeligt ledede »håndgerningsforening«, hvis formål er at give fattige kvinder arbejde i deres hjem. På anden sal var der en stor forsamlingsaal, som indre Mission lejede. Kongen overværede indvielsen; da han havde beset alle lokalerne, siger han til mig: »Nu skal De have 200 kroner om året!« Også i sognets nordlige del udvidedes virksomheden. De før omtalte af frøken *I. Diderichsen* ledede »Arbejdsstuer for børn«

købte villaen »Karlslund« på Nørrebrogade og samlede her under navnet »St. Stefans børnelyst« vuggestue, asyl og arbejdsstuer. Her fik vi også samtidig et lokale, hvor vi kunde holde menighedsmøder. Disse møder, hvortil der gratis blev udstedt et navnekort, var mig en fortrinlig hjælp; thi her kunde præst og menighed forhandle med hinanden om alle kirkelige anliggender, tage initiativer og som en slags overbestyrelse lede alt sognemissionsarbejdet. Også her åbnedes en børnegudstjeneste. En dag kommer så den fhv. konsul *H. Krebs* til mig og tilbyder mig sin bistand. En mere praktisk medhjælper har jeg aldrig truffet. Han var i det hele en interessant mand, der som bosiddende i Vestindien havde spillet en betydelig rolle. Han var en from kristen, havde mange gode idéer, og han færdedes stille og opofrende iblandt de fattige. En dag giver han mig en lille sum til sygepleje. »Men det har vi jo ikke begyndt på!« svarer jeg. Men han mente, vi så kunde sætte dem i sparekassen. Og så tog vi fat på den opgave. Fhv. gartner *Georg Petersen* (nu i Australien), som havde anlagt *Bjelkes Allé*, skænkede os i 1887 en villa der, og ved hjælp af årlige bidrag fik vi en sygepleje i gang, som har virket til den største velsignelse indtil nu. Sygeplejerskerne »*søster Maren*« og »*søster Kirstine*« arbejdede trofast her i mange år.

Imidlertid voxede sognet således, at arbejdet gik os alle over hovedet. Det var vanskeligt at få en præst til hjælp. Efter *Raaschous* død fik jeg *Viggo Ravn* til kateket. Da han blev forflyttet til sognekald på landet, kunde jeg i et halvt år ingen finde, som havde frimodighed til at gå ind i det arbejde. Jeg måtte nøjes med en entlediget præst, som jeg engagerede til hjælp om søndagen, hvor vi nødvendigvis måtte være to. Jeg gik til de kandidater, jeg kunde finde, men fik stadig

nej. En aften søger jeg på Elers kollegium og ser på en dør navnet *Fenger*. Jeg venter mig intet resultat, men da jeg spørger manden, om han ikke har lyst til at blive præst i København, svarer han resolut jo. Jeg skyndte mig afsted, for at han ikke skulde fortryde sit ja. Men han kom, og den veltalende mand samlede snart kirken fuld. Vi gjorde, hvad vi formåede for at hjælpe ham til at blive; men vi var for fattige, og da der tilbød sig en stilling for ham ved Vor Frelzers kirke, måtte jeg desværre give slip på denne kraft. I 1887 fik jeg kateket-embedet forandret til et lille residerende kapellani, der blev besat med *Karl Eugen Petersen*, først kateket ved Vor Frelzers kirke, derefter her. Han blev indtil nu min velvillige og trofaste kollega. Vi delte så vidt muligt sognet og arbejdet imellem os. Men vi måtte ønske at nå videre. En dag møder jeg borgmester *H. N. Hansen* på Kapelvej og siger til ham: »Kan vi ikke få grund herude til en kirke for Nordvestkvarteret?« »Jeg har tænkt på det,« siger han. Så blev der dannet en komite med *Rothe* og *Hansen* i spidsen for at bygge to kirker, en herude og en i Voldkvarteret. *Grosserer A. Gamél* gav 80,000 kr. dertil. Men det trak i langdrag med Voldkvarteret. Man var ikke enig, om man skulde oprette et sogn der eller fordele kvarteret på de indenbys sogne. Den tanke kom også op at skaffe distriktet *St. Petri* kirke til sognekirke; men dette vilde dens menighed ikke gå ind på. Til gunst for delingstanken blev det gjort gældende, at folkemængden i den indre by var i aftagende. Til sidst vandt det dog overhånd, at det smukke ny kvarter både kunde gøres til et eget sogn og så også få sin egen kirke. Man kunde kun finde den noget indeknebne plads ved siden af kommunehospital. Men man kan forstå, med hvilken glæde *St. An-*

dreas menighed og pastor *Jul. Steen* har lagt grundstenen til den rummelige og efter tegningen at dømme stilfulde kirke i 1898. Medens dette foretagende således trak i langdrag, enedes komiteen om at tage fat på en kirke i Nordvestkvarteret. Der blev nedsat en underkomite; vi valgte der overretssagfører *Casse* til formand, og vi valgte *Thuren* til arkitekt. Det gav nogen standsning, at det da viste sig, at magistraten ønskede *Storck* til arkitekt; og da vi ikke kunde undvære magistratens støtte, måtte vi trække det korteste strå og opgive vor arkitekt. Som følge deraf gik *Casse* sin vej. Vi andre mente dog at burde blive for ikke at volde kirkebyggeriet flere vanskeligheder. Grundstenen blev så lagt 1887 og kirken indviet den 19de januar 1890. Navnet »Helligkors kirke« var et forslag af komiteens nidkære medlem, den gamle etatsråd *O. E. le Sage de Fontenay*. Sognet blev sammensat af dele af St. Stefans og St. Johannes sogne. Det var ikke let at skaffe to præster dertil. De to første blev *P. D. la Cour* og *Carl Linnemann*. Det var heller ikke let at skaffe disse præster tilstrækkelig løn. Da St. Stefans sogn havde afstået omtrent 12,000 indbyggere, kunde vi to præster nu ikke leve af, hvad vi beholdt tilbage. Pastor *A. F. L. Rindom* ved St. Johannes kirke bragte da det smukke offer for sagens skyld, at han afstod en årlig sum, som i løbet af 12 år skulde afdrages, i håb om, at den nordre del af St. Stefans sogn i et sådant tidsrum vilde voxe således, at vi dog kunde leve der. Således havde jeg nu nået det mål, jeg havde set hen til siden 1876, at se »Nordvestkvarteret«, eller som det populært kaldtes »Rhabarberkvarteret«, kirkeligt betjent. Og vi kunde nu med al kraft arbejde videre med det oprindelige St. Stefans sogn, hvortil dog også Fr. VII. Gades kvarter hørte. Byggeriet tog nu også

opsving herude, og vi havde brug for meget menighedsarbejde. Vi savnede imidlertid lokaler i denne fattige bydel. Frøken *Købke* havde flyttet sin håndgeringsforening herud, men hun havde en altfor indskrænket lejlighed. Og den af generalinde *Harbou* ledede »Mødres og børns bespisning« tilbød os en håndsækning, men vi kunde ikke opdrive en lejlighed dertil. Vi trængte i høj grad til ungdomsforeninger, men hvor skulde vi have dem? Da der således nu forelå en nødvendighed, anså jeg tiden for at være kommen til at bygge vort eget missionshus; og menigheden stod mig troligt bi dermed. Jeg udkastede en plan, hvorefter lejeindtægt af lokalerne kunde dække renterne af en prioritetsgæld: I kælderen portnerbolig og bespisning m. m., i stuen to rummelige sale og køkken; første sal vilde frøken *Købke* leje til håndgeringsforeningen. Sygeplejens ejendom solgte vi og flyttede søstrene herind. På anden sal kunde der blive klokkekontor m. m. Så købte vi en grund i Gentoftegade nær ved kirken og havde den store glæde efter tre års forarbejde at kunne lægge grundstenen til »Karmel« den 2den maj 1895 og indvie den smukke bygning på Allehelgens dag. Bygmester var St. Stefans kirkes gamle arkitekt *Ludvig Knudsen*. Med bøn om, at der også her, i hovedstadens fjerne udkant, måtte gøres en Eliasgerning til folkets omvendelse, begyndte vi nu en glædelig virksomhed. Her voxede en stor søndagsskole op under gårdmissionær *H. G. Krebs'* ledelse. Her samledes de unge mænd under ledelse af fabrikant, senere klokker *P. Nielsen*, og en talrig kres af unge piger under ledelse af lærerinde, frøken *Brockmeyer*, som besad en stor dygtighed og fin takt. Her udvikledes nu vore menighedsmøder glædeligt, og vi meldte os ind som en kres under Dansk Missions-

skab. Sognemissionens bestyrelse bestod af de to præster, kommunelærer *H. J. Christiansen*, snedkermester *Lindberg* og garvermester *P. Peronard*. De enkelte grene af virksomheden havde hver sin underbestyrelse. Fra mange sider blev der vist os stor velvilje, og vi savnede aldrig hverken penge eller arbejdskraft. Vi var derfor i høj grad taknemmelige, og vi følte os sammenknyttede med kærlighedens og fredens bånd. Da jeg siden 1875 har udgivet »sognemissionens« årsberetninger, behøver jeg iøvrigt kun at henvise dertil. De viser en række navne på mænd og kvinder, som trofast har søgt at virkeliggøre denne leveregel: »Tro, som er virksom i kærlighed.« Og dog overvældede arbejdet os atter. Først og fremmest voxede det rent statistisk til det uoverkommelige. Tiltrods for at vi ved oprettelsen af Helligkors sogn som omtalt kom af med 12,000 mennesker, er der nu mindst lige så mange igen i St. Stefans sogn. En søndag kunde vi derfor have en sådan timetabel: Kl. 9¼ skriftemål, 12¼ dåb, 1 vielse,*¹) 1¼ dåb, 2 begravelse fra kirken, 2¼ vielse, 4 vielse, 4½ vielse, 5½ skriftemål; 12¼ begravelse fra hjemmet, 12¼ ligeledes, 1¼ begravelse på Assistents kirkegård, 2¼ begravelse på Vestre kirkegård. Så om mandagen tale med mange mennesker kl. 9—10, læse med pigeconfirmander 10—11¼, begravelse 12, drengeconfirmander 1—2¼, atter tale med folk 4—5. Om aftenen ofte bestyrelsesmøder, bibellæsning o. lign. At vi under disse forhold trængte til mere arbejdskraft, er åbenbart. Nogen hjælp fik vi i 1895 ved opførelsen af Kapernaums kirke på Utterslev Mark. Herude havde

*) Ved de såkaldte »fællesvielser«, hvor der holdtes samme tale til flere brudepar ad gangen, ydede kirken altid gratis orgelspil, og vi gjorde således det hele til en lille fælles gudstjeneste.

cand. *Niels Juhl* arbejdet i søndagsskolen og blev nu ansat som kateket ved St. Stefans kirke for særligt at betjene Utterslev Mark. Jeg sagde til »Udvalget for kirkesagens fremme i København«, som lønnede ham: »Så må I også skaffe ham en kirke, det lille og fattige distrikt kan det ikke.« Som *Frimodt* altid hævdede: »En kirke er lige så nødvendig for en præst som en smedie for en smed.« Med stor redebønhed blev dette opfyldt. Kirken er ret hyggelig, men uden tårn og spir. Den blev foreløbig »filial« til St. Stefans kirke og hører til samme patronat. At også denne foranstaltning snart måtte vise sig utilstrækkelig, er indlysende. Men det var os en umulighed at nå videre; thi ingen af os fire præster i de to nabosogne, St. Stefans og Helligkors', kunde leve af vore embeder, end sige afstå noget.

KIRKENS STILLING I HOVEDSTADEN

Det var imidlertid ikke på Nørrebro alene, der var »kirkenød«, men det var også på Østerbro og Vesterbro. Den 15de december 1875 holdt *Frimodt* og jeg et møde på Store Ravnsborg, hvor vi opfordrede menigheden til at rejse en kirke på Østerbro. Ved fælles hjælp af menighed og kommune blev da St. Jakobs kirke bygget, en smuk kirke med et dejligt tårn, beliggende på en god og rummelig plads. Over indgangen til præsteboligen står Ezekiels ord om menneskesønnen, der som en vægter skal sætte basunen for sin mund og advare folket på Guds vegne, at det må omvende sig. Når *Frimodt* søgte en mand, der havde den nådegave, måtte hans tanke først falde på *P. Krag*, som nu var præst i Vildbjerg. Da denne betænkte sig længe, siger *Frimodt* en dag: »Nu har jeg taget *Krag*

i hans tykke paryk og sendt ham et ultimatum.« Så overgav han sig, og tiden har vist, at han her var den rette mand; thi St. Jakobs menighed er voxet op til at blive en stor og i høj grad livskraftig menighed. Der foregik nu ret hurtige forandringer på kirkelivets område i hovedstaden. Under forsæde af *C. Rothe* samledes præstekonventet først i et auditorium på universitetet, senere i lejede lokaler på hoteller. Nu kom der friske kræfter til konventet. Evangeliet blev forkyndt med klare toner, og der blev bygget på den grund, som Gud har lagt. En række af dygtige mænd har i de åringer hver i sin kres øvet en vidtrækkende indflydelse dels som prædikanter, dels ved at samle menigheder til menighedsarbejdet, så at det mærkedes, at der var menighedskrise i hovedstaden, som havde »salt« i sig. Det skulde så vise sig i kampens tid, hvad der var guld og sølv og kostbare stene, og hvad der kun var træ og hø og strå.

Det var stærke angreb, der gjordes imod kirken i den sidste trediedel af århundredet. Det blev sagt, at byen var ved at blive afkristnet, og kirken var et synkefærdigt skib. Rabbineren, dr. *Wolff* havde skrevet sin store bog »Talmudfjender« i 1878. Vi drøftede den sag i konventet og enedes om, at der burde udarbejdes et modskrift. Men hvem kan få tid? »Tid kan man jo sagtens skaffe,« svarede *Blædel*. Ved næste møde lagde han et manuskript på bordet og sagde: »Nu har jeg i denne måned brugt hver time, jeg kunde skaffe, til dette arbejde — men hvad nytter det?« Da følte jeg, at *Blædel* var træt; thi det var ellers ikke hans vane at blive forsagt. Skulde det ikke nytte at lade Jesus besvare talmudisternes lovlære? Så kom »fritænkerne«. Et såkaldt »Literaturselskab«, som havde stillet sig den opgave at oplyse folket om den negative bibelkritiks

»resultater«, forsvandt snart igen. Men »Brandesianismen« bjergtog mange. Og samtidigt viste det sig, at den negative filosofi havde trængt ned til folkemasserne; og den store ulykke skete, at da arbejderbefolkningen trængte til ny førere, faldt den i hænderne på antikirkelige folk. Der stilles kirken ny og svære opgaver over for en slægt, som er opvoxet under disse forhold. Så vågner det spørgsmaal med styrke: Hvad kan kirken gøre for at nå til dem, som ikke kommer til den?

En vanskelighed for kirken var spørgsmålet om fraskiltes vielse. Det er fejl af kirken, at den ikke har klaret sig denne sag således, at præster ikke behøvede at føle deres samvittighed besværet deraf. Følgen deraf er blevet en altfor tilfældig praxis. Man har i nogle tilfælde hjulpet sig med at give et par bevilling til at lade sig vie af den præst, som var villig dertil. Men da den ene præst af princip ikke vilde, og den anden intet havde imod det, vidste de to ofte ikke, hvor de skulde gaa hen. Dette er en for kirken uheldig vaklen. Under disse forhold tog jeg mig for at undersøge skilsmissspørgsmålets kirkeret og historie. Frugten af disse studier var min bog om »Skilsmisse og fraskiltes vielse«, 1885. Det er min overbevisning, at Ny Testamente ikke berettiger til at nægte at vie den uskyldigt fraskilte; thi Guds rige er retfærdighed. Og det er, som den lutherske kirke altid har hævdet overfor papisterne, ikke kirkens opgave at være dommer; dertil er staten sat. Nu er livet vel fuldt af undtagelser, og der maa derfor være plads for dispensationer. Men dels skulde staten ikke i alle tilfælde dispensere fra loven, dels burde den ikke give bevilling til nyt ægteskab i de tilfælde, hvor kirken absolut fraråder det for forargelsens skyld. Er staten i tvivl, om en præst hand-

ler ret på dette område, burde sagen afgøres af biskoppen. Matthæus evang. kap. 5 kan man ikke bruge som lovkodex, det burde dog lutherske teologer være enige om. Man har så foreslået en anden løsning, at indføre »tvungen borgerlig ægteforening« og så overlade til hver enkelt præst, om han vilde vie folk eller ikke. Det vilde være at helde barnet ud med badevandet. Også dette spørgsmål er imidlertid højst indviklet, og man kan ikke klare det ved den naive betragtning, at det er så simpel en sag at give stat og kirke hver sit. Sagen er den, at et ægteskab ikke alene er en kontrakt, som staten kan godkende, men det er et personligt forhold. Det er derfor en ligefrem menneskerettighed, at brudeparret har adgang til en religiøs indvielse. Man siger vel, at den religiøse indvielse kan finde sted bag efter. Men så er jo ægteskabet indgået uden denne. Man påberåber sig Tyskland, hvor *Bismarck* påtvang folket civilægteskabet som et modtræk imod papisterne. Men her rejstes strax de vægtigste indsigelser fra ansete lærde, som påviste det meningsløse i denne ordning, idet det viser sig umuligt at tilvejebringe nogen tilfredsstillende forbindelse imellem den borgerlige og den efterfølgende kirkelige handling. Da jeg ikke fandt sagen grundigt oplyst hos os, tog jeg mig for at gennemgå den herhen hørende litteratur og samlede mit syn herpå i min bog om »Vielse eller borgerlig ægteforening«, 1885, som jeg derfor her kan nøjes med at henvise til.

En sørgelig vanskelighed, vi idelig stødte på, var børnetiggeriet. En enke havde opdaget, at det gav en god indtægt, og da børnene år efter år forsømte skolen, og mulkterne besværede hende, giftede hun sig med et mandfolk, som skulde bruges til at sidde mulkterne af. Når det ideligt blev gjort gældende, at det er ubarm-

hjertigt ikke at mætte et sultent menneske, må jeg svare, at man skal mætte de sultne i deres hjem og ikke på gaden, thi det er netop ubarmhjertigt. Det viste sig ideligt at være en talemåde, at de havde »ikke brød i huset«. En mand kom og skændte, fordi vi hjalp hans kone. Dog måtte jeg indrømme, at en anden mand havde ret, som sagde, at han »var den mand, der spiste blå« (på dyrehavsbakken), thi det kunde han ikke leve af om vinteren. Vi kunde altid skaffe folk en foreløbig håndsækning samme dag, som de havde bedet om hjælp, og vi bad derfor folk om dog endelig at henvise tiggere til os i stedet for at give ved dørene. Ofte viste det sig også, at folk ikke boede der, hvor de opgav det. Man kan snart ikke tælle alle de velgørende foreninger, der er voxede op i København; de vidner om, at den kristelige kærligheds ånd rører sig kraftigt derinde. Hvad mænd og kvinder her yder af tid og penge er beundringsværdigt. Jeg ved ikke bedre måde at illustrere dette på end ved at sige, at vi i vort store, fattige sogn aldrig behøvede at nægte nogen nødlidende øjeblikkelig hjælp. Ravnene bragte Elias brød i Ørkenen. I rækken af denne skare af velgørere har vort kongehus stillet sig med en stor redebønhed. Dronning *Louise* optog asyl-tanken og skænkede St. Stefans sogn det store smukke asyl i Stefansgade. Ved grundstenslæggelsen den 7de oktober 1887 var hele kongehuset til stede, også kejseren af Rusland, så det var en stor festdag for Nørrebro. Kronprins *Frederik* og kronprinsesse *Louise* havde et åbent blik for menneskers nød og den rette måde at hjælpe på, og de betroede kirkens fattigpleje at uddele deres rigelige gaver, 1000 kr. om året til vort sogn. Da *G. Schepelern* også havde taget et virksomt arbejde op i Trinitatis sogn med sognemission og fattigpleje, foreslog jeg ham, at vi skulde indbyde

de andre virksomheder af samme art til et fællesmøde, hvor vi kunde forhandle om en samvirken og om muligt en fælles indsamling. Mødet kom også i stand, og man enedes om et og andet. Men jeg antager, at denne sammenslutning nu vil have en større fremtid for sig, om der må blive virket for den af folk, som har tid og evne dertil; thi her er nok at gøre.*)

INDRE MISSION I KØBENHAVN

Fra tid til anden er kirkelige reformer nødvendige; men intet kan i betydning sammenlignes med dette, at kirken gør, hvad den kan, for at nå til dem, der ikke kommer til den. Kirkens store hovedopgave er at strø ordets sæd. I en stor by er der dertil brug for mange sædemænd. Jeg tager tråden op igen og fortsætter med mine minder fra den indre Missions arbejde.***) I nogle år virkede denne forening stille, da der ikke var mange kræfter at råde over. Men fra 1875 tog den et nyt opsving, da *H. Stein* sluttede sig til den. *P. Krag* og jeg var kommet tilbage til byen, og til de gamle venner *Bartsch* og *Restorff* kom nu fortræffelige ny kræfter, frøken *Th. Esche*, kaptain *Keyper* og fru *Keyper*, generalkonsul *Johan Hansen* og pastor *Schousboe*.

Årsberetningen 1878 bærer helt igennem præg af Steins ordnende hånd. Der var flere, som havde begyndt at holde børnegudstjeneste, således *O. Hohlenberg* 1870 og *Axel Jacobsen* 1869. Den sidste, som var en foretagsom natur, fremstillede denne opgave for

---

*) Jfr. hermed sammenslutningen til »De samvirkende Menighedsplejer« i nutiden.

***) Hertil jfr. atter Kirkelig Forening for indre Mission i København, 1865—1899, et kort Overblik ved R. Volf. Udg.

konventet; og man billigede sagen, men derved blev det. Vi arbejdede et halvt års tid sammen med ham; men så viste det sig, at det lå bedre for ham at gå alene, og indre Mission tog da selv fat. Det var kvinder, fru *Keyper* og lærerinde, frøken *Anna Sørensen* m. fl., som begyndte ude i de Classenske boliger. I 1875 var her 74 børn og 5 lærerinder, i 1878 var der ialt 1400 børn og 75 lærere; nu er der 5590 børn med 573 lærere, delte i 29 afdelinger. Vi følte strax nødvendigheden af at samle lærerne til »forklaringsmøder«. I begyndelsen ledede jeg disse hos fru *Kornerup* på Nørrebrogade; senere overtog *Schousboe* dette hverv. Til brug for denne gerning omarbejdede vi — fru *Keyper*, *Paulli*, *Schousboe* og jeg — Axel Jacobsens lille sangbog, som i årenes løb har oplevet mange oplag. I mange år redigerede også *Chr. Bredsdorff* et udmærket »Børneblad«. Så fik vi »bibelklasser« for de konfirmerede. Og pastor *Chr. Møller* ved St. Pauls kirke ledede fra 1877 en afdeling for elever fra latinskolerne. Et stort opsving tog arbejdet iblandt de unge mænd, da *Schousboe* tog denne sag i sin hånd.

Den første bestyrelse for K. F. U. M. var *C. Bangert*, *S. Berg*, *V. Henriksen*, *H. Lützhøft*, *H. Naumann* og *O. Steenstrup*. Foreningen er jo særligt ved *Olfert Ricards* virksomhed blevet en magt i samfundet. *Schousboe* havde et godt greb på at omgås de unge og vejlede dem, så at arbejdet holdtes i et sundt spor. Da der var nogle, som vilde udelukke *Holberg* af bogsamlingen, sagde han: »Ja, går *Holberg*, så går jeg med!« Så blev de begge. Der var en klasse mennesker, som var særlig vanskeligt stillede, de unge fabribspiger. Vi indbød dem til aftenmøder, ledede af den dygtige frøken *Augusta Petersen*. Vi havde glæde af disse møder, og *Restorff* arbejdede på at

få rejst et hjem for dem, men det nåedes ikke. Vi trængte nu til et fast lokale for vore forskellige virksomheder og havde så 1875 indrettet salen på Østergade nr. 38, af hvilken en afbildning findes på indre Missions jubilæumsblad 1890. I denne sal var det, at K. F. U. M. blev til den 16de september 1878. Her holdt fru *Wendrich* godt besøgte møder for tjenestepiger søndag aften. Og her holdt *Stein* sine instruktive, i trykken udgivne foredrag: »Hvad vil den indre Mission?«, 1876, 3. oplag 1878. Her var det også, vi slog til lyd for ophævelse af den lovbeskyttede usædelighed. Vi lod afholde tre foredrag, hvori dette samfundsonde blev belyst fra tre sider, af præsten *Stein*, lægen *Meyer* og juristen *Lassen*. Imidlertid blev »Foreningen imod lovbeskyttelse for usædelighed« allerede 1879 gjort til en afdeling af den internationale forening, og pastor *J. Holck* har som formand i årenes løb indlagt sig stor fortjeneste af denne sag. I 1888 var mrs. *Josephine Butler* til stede ved det store nordiske sædelighedsmøde i København, som gav denne sag et stærkt stød frem ad. En frugt af disse bestræbelser er også »Midnatsmissionen« af 1886, som navnlig grev *A. Moltke*, gårdmissionær *R. B. Clausen* og manufakturhandler *Krarup* har arbejdet trofast i.

I 1877 købte vi ejendommen på Lille Jagtvej 203. Frøken *Thora Esche* havde tilbudt sin tjeneste, og vi måtte snart udvide ejendommen. Blædels billede blev ophængt i hjemmet; thi han havde begyndt før os og overgav nu sin forenings protokoller til os. Et godt samlingslokale til missionsmøder fik vi i Søkvesthuset, og pastor *Holck* sluttede sig her til os. Men det kneb stadig med lokaler og arbejdere.

Så blev *Frimodt* pludselig bortkaldt i marts 1879. Han var med en god ven gået ud på Kristianshavn for at se på et lokale, havde været for tyndt klædt og fik

lungebetændelse. Det var et hårdt stød for os; vi havde mistet en høvding. Men arbejdet kan ikke stanse; falder en soldat, sætter hærens høvding en ny i stedet. Der var dem, der vilde have *Vilh. Beck* i Frimodts sted på Nørrebro. Men det vilde have været uret både mod ham og mod den indre Mission i Danmark. Ved St. Johannes kirke rykkede så *Rindom* op, og ved en udholdende troskab oparbejdede han i årenes løb en menigheds-kres, som skønnede på hans solide og grundige ord og satte et betydeligt menighedsarbejde i gang. I indre Mission valgte vi *Harald Stein* til formand. Hans første opgave blev at få *Betesda* bygget. Allerede i Frimodts tid havde gode venner begyndt at virke for et missionshus, men vi fik sagen opsat som umoden. Frimodt selv havde en følelse af, at han skulde ikke være med til det. Det gjaldt om at få ikke en enkelt kres, men hele den kirkelig interesserede menighed med.

Med 1880 trådte professor *Holmberg*, professor *P. Madsen* samt *Paulli* og *Schepelern* ind i bestyrelsen. Vi følte os nu med Stein i spidsen stærke nok til at tage fat på denne opgave. Den 27de april slog *Krag* og *Schepelern* til lyd for sagen i Trinitatis kirke. Så indbød vi en større kres til et forhandlingsmøde i Brødre-menighedens sal. Stein påviste her, at hvor hårdt vi end trængte til flere kirker, trængte vi dog først til et missionshus, der kunde blive et samlingspunkt for et fælles menighedsarbejde i hovedstaden. Den aften indkom der 46,000 kr! Efter nogen vaklen valgte vi den rigtignok dyre, men fortrinligt beliggende byggegrund; magistraten ydede et større prioritetslån, og allerede den 6te april 1881 kunde vi lægge grundstenen til *Betesda*. *Paullis* og *Schepelerns* taler den dag i Trinitatis kirke foreligger trykte. Huset blev indviet den 26de september i kongehusets nærværelse ved en såre djærv

tale af *Stein* over *Johs. 5.* Arkitekt *L. Knudsen* havde forstået at give bygningen et skønt kirkeligt præg, så at det er en prydelse for kvarteret og hovedstaden. Så kom der fart i arbejdet. Med sit klare praktiske blik fordelte *Stein* de forskellige grene af virksomheden på hvert sit udvalg og fik opsat statuter. Hvad der først måtte ordnes, var husets økonomi. Vi ansatte en »husfader«, *Niels Hansen*, og en husbestyrerinde, *Marie Sørensen*, som begge med udholdende troskab røgtede deres hverv. Vor vigtigste opgave var nu at regulere »bymissionen« i snevrere forstand. Det blev os klart, at grunden til, at bymissionærer så snart blev trætte, var, at de savnede ledelse og en afgrænset arbejds-mark. Da vi nu anviste hver arbejder en sådan, meldte der sig flere og flere. Vi rådslog om navnet på disse medhjælpere; der var tale om »sognediakoner«, men praxis havde nu indført »indremissionærer«, som en af alle let forstaaelig betegnelse, og derved blev det. Vi tænkte os en lignende arbejdsmetode som i city-missionen i London: Indremissionæren gør stadige husbesøg i sit distrikt med traktater, og efterhånden som han bliver kendt der, kan han samle folk til møder. Vi havde f. ex. i St. Stefans sogn befundet os vel ved at leje en lille lejlighed i et stort hus og der samle alle husets beboere, så at de ikke behøvede at gå ud eller klæde sig om for at høre ordet. Vi søgte ved at sætte os i forbindelse med sognepræsterne at få de enkelte menigheder til at støtte os og efterhånden benytte vore udsendinge som sognemissionærer. En gang om ugen samledes jeg med disse arbejdere til opbyggelse og aftaler om arbejdet, og vi havde nu megen glæde af dette. Assistent *Vilh. Wright* havde 1881 begyndt på en »gårdmission« på *Vesterbro*; fhv. proprietær *R. B. Clausen* sluttede sig sammen med ham, og da vi hørte herom,

optog vi »gårdmissionen« som et led i bymissionen. Også redaktør *August Steenberg* samarbejdede med dem. I 1884 optog vi Clausen i bestyrelsen. I Betesda fik vi plads til en boghandel. Den lededes i begyndelsen af *Chr. Christiansen*, en søn af den tidligere omtalte toldkontrolør *Christiansen*, og efter hans død af boghandler *A. Müller*. I forbindelse hermed satte vi et andet foretagende, ugeskriftet »Fra Bethesda«, som udkom fra 1885 under redaktion af professor, lic. theol. *L. W. Schat Petersen* og pastor *Julius Steen*, der allerede i 1882 var knyttet til indre Mission. Det afhjalp et savn, idet vi her fik et organ for meddelelser om arbejdet, og dets spalter også åbnedes for indgående forhandlinger om kirkelige spørgsmål. *Schat Petersen* røgtede dette hverv med stor samvittighedsfuldhed. »Sædemanden«, som havde været godt redigeret af pastor *Chr. Møller*, var stanset i 1883. Et andet bladforetagende var det lille opbyggelsesblad »Søndagsbladet«, fra 1881 udgivet af frøken *Nathalie Hagen*, en søster til professoren. Vi overtog udgivelsen og uddelingen heraf, og det benytttes endnu i voxende grad også som sogneblad. Betesda var nu mere og mere blevet et samlingssted for kirkelige forhandlinger; også Københavns præstekonvent samledes nu her, og der fandt et godt samarbejde sted med menighederne i hovedstaden. Skulde jeg nævne enkelte foretagender fra *Steins* tid, skulde det f. ex. være den række apologetiske foredrag, som *Nordmanden I. C. Heuch* holdt i Betesda. Den klare og veltalende mand skulde nok vække opmærksomhed for den sag, han forsvarede (se hans skrift: »Kirken og vantroen«).

En kedsommelig forhandling opkom derved, at der var dem, der gav sig til at rose den indre Mission i København som en »gerningsmission« i modsætning til

»ordmissionen« på landet. Desværre tog *Vilh. Beck* deraf anledning til at kritisere os, hvorfor jeg måtte tage alvorligt til genmæle, for at folk ikke skulde få et fejl syn på det hele. Sagen er den, at vi i de store forhold var nødte til at sætte adskillige forebyggende og bevarende virksomheder i gang og i det hele taget at samle mennesker mere klassevis, end man behøver det i små forhold på landet. Men målet er jo det samme, at »tilføre folkekirken levende lemmer«, eller, som man også kan udtrykke det, at oparbejde »tro, virksom i kærlighed«. Paulus siger nok, at kærlighed er det største; men han siger også, at tro er det første, er kilden, hvoraf floderne udspringer; og tørres kilden, svinder floderne med det samme. Det må man kunne sige sig selv, at indre Mission ikke kunde glemme.

For at få en forhandling i gang med kirkelige venner fra hele landet om indre Missions arbejde o. a. foreslog jeg vor bestyrelse, at vi skulde indbyde til en sådan. Tanken vandt bifald, og på samme tid kom pastor *Th. Rørdam* til Stein og spurgte, om vi ikke vilde arbejde sammen med de grundtvigsk farvede krese, der lige som vi vilde arbejde på at vække liv i folkekirken. Jo, selvfølgelig vilde vi det med glæde! Opvækkelsesarbejdet var i begyndelsen taget op af venner, som stod *Grundtvig* nær, og i København havde vi andet at bestille end at bedømme andres forskellige syn og farve. Således kom da de kirkelige forhandlingsmøder i stand, som de »40 riddere« fra alle kirkelige lejre indbød til i 1886, og som man efter det første mødested plejer at kalde »Betesda-møderne«. Også det andet møde holdtes her, men senere skiftede man med Aarhus og Odense. Det var nyttige og gode møder. Der bliver kun ofte ved store forhandlingsmøder taget for mange vigtige emner op, og når de to indledere taler

en times tid hver, bliver der ofte for knap tid til en forhandling. Enkelte emner egner sig heller ikke til at behandles på et sådant møde, da de kræver grundigere undersøgelser. Men den slags fællesmøder giver dog et bidrag til at lære at kende de forskellige anskuelser og at bringe mennesker til bedre end før at forstå hverandre og respektere hverandres forskellige standpunkter og synsmaader.

Stein var ved at blive opslidt på Vesterbro, og så nødigt end en sådan kraft skulde tages bort fra København, anså man det dog for rettest at bevare ham for en mere omfattende virksomhed i kirkens tjeneste, medens han endnu havde kraft nok dertil. Så blev han i 1889 sat på Fyens bispestol. Men allerede med udgangen af 1886 havde han nedlagt sin formandspost i indre Mission. Da vi skulde vælge en formand i hans sted, kom valget til at stå imellem *Schousboe* og mig. Vi to tog så hinanden under armen og gik en tur igennem Farimagsgade, medens de andre rådslog. Da vi kom tilbage, havde man valgt mig, dels fordi *Schousboe* var fuldt optaget af arbejdet for de unge mænd, dels fordi man mente, at jeg, der havde været med fra begyndelsen, var et naturligt bindeled imellem os og landmissionen. Da Stein fratrådte, skrev han i bestyrelses-protokollen: »Hermed nedlægger jeg stillingen som formand for K. F. I. M. i København. Det sker med tak til Gud for den nåde, som har hvilet over gerningen, og med tak til mennesker for tillid og trofast bistand. Herren velsigne *Volf* og alle dem, som i tidernes løb skal lede denne Guds riges sag!« Det var også i tillid til Guds nåde, jeg tog denne byrde på mine skuldre; thi det så for mine øjne ud som en næsten umulig opgave, da arbejdet i mit eget sogn gav mig mere end nok at bestille. Ingen ved, med hvil-

ken frygt og bæven jeg gik ind til dette hverv. Men det hjalp mig, at denne vennekres, som enstemmigt havde valgt mig, var trofaste og dygtige medarbejdere, og min gamle kærlighed til virksomheden hjalp til.

I 1890 fejrede vi vort 25 års jubilæum. I Vor Frue kirke prædikede biskop *Fog* over 1. Kor. 15, 21 flg., og jeg aflagde beretning. Næste dag holdt vi et forhandlingsmøde, hvor professor *P. Madsen* valgtes til ordstyrer, og *Vilh. Beck* afsluttede mødet.

Dagen efter talte *Paulli, Krag* og *Westergaard*. Vi udsendte et mindeblad med portrætter af *Blædel* og *Frimodt* og med *Paullis* stemningsfulde digt: »Tak for disse nåderige femogtyve år, som svandt«.

Da jeg indså, at bestyrelsen trængte til mere arbejdskraft, end jeg rådede over, foreslog jeg, at vi skulde ansætte en lønnet sekretær. Vi valgte dertil i 1891 sømandspræsten *F. W. Steinthal*. Efter ham fungerede pastor *Chr. Gad* en tid i 1897, indtil sognepræst *Henrik Hoffmeyer* fra Langaa-Øxendrup overtog stillingen i 1898. Denne foranstaltning har vist sig at være i høj grad betimelig. Der var endda nok at gøre for formanden, der tillige var formand i udvalgene for bymissionen, for boghandelen, for sangforeningen og indtil 1893 for Magdalenehjemmet. Desværre kunde vi ikke opretholde vort blad »Fra Bethesda«. Det gik ind i 1897. Men adskillige årgange af dette blad kan siges at have blivende værd, således *A. Schacks* artikler om den »Søren Pedersen'ske teologi,« hvori forfatteren søger at vurdere den nyere æstetiks forhold til kristendommens problemer.

Jeg kan ikke slutte dette afsnit uden at mindes den kære trofaste pastor *V. J. Hoff* ved Vartov. Han havde i sin ungdom været en såre nidkær arbejder, og da

han nu kom til hovedstaden, var han trods sit grundtvigske stade strax rede til at arbejde sammen med den indre Mission. Ved et af vore møder i Kongens have sagde han: »Jeg er kommet for sildig til København!«

Den indre Mission vilde ikke med sandhed kunne kalde sig »kirkelig forening«, dersom den ikke i det hele og store vilde søge at arbejde sammen med alt det i vor folkekirke, som er af tro.

KIRKELIGE REFORMKRAV

Da grundloven havde givet religionsfrihed, og »statskirken« blev den danske »folkekirke«, var det naturligt, at der efter hånden måtte trænges til reformer. Grundloven siger, at »kirkens forfatning ordnes ved lov«. *Hall* og *Monrad* tænkte på menighedsråd, men opgav tanken. *Monrad* foreslog frivillige råd, men mødte dels ingen interesse for dem, dels modstand. De herhen hørende spørgsmål blev drøftede i de store kirkekommissioner, men noget positivt resultat nåedes ikke. Så kom kravene om mere kirkelig frihed fra Askov-mødet 1881. Deltagerne i dette møde var dog ikke enige i alt, men delte sig for »den store« og »den lille Askov-adresse«. Der var 45 af 200, som kun billigede 3 af de 7 fremsatte reformkrav, nemlig en udvidet konfirmationsfrihed, mulighed for at ordinere præster uden de nu fordrede examinere, og borgerlig ægteforening. Hvad den sidste fordring angår, har jeg allerede omtalt min stilling dertil. Om de andre »frihedskrav« mener jeg, der kan forhandles. Et grundigt bidrag i så henseende gav dr. *Skat Rørdam*, og hans skrift har sikkert bidraget vægtigt til at klargøre, at ikke alle disse krav

var af samme betydning for kirkelivet. Jeg skrev i indre Missions tidende herom og advarede imod at gå så meget op i disse spørgsmål, at man derover forsømmer det mere nødvendige: at oparbejde tro, virksom i kærlighed. *Fr. Nielsen* bebrejdede mig dette; men jeg mener endnu, at en sådan advarsel var berettiget. Jeg mener, det var klogt af *J. F. Scavenius* som kultusminister at begynde med at samle biskopperne til et »kirkeligt råd«, bistået af en teologisk og en juridisk professor. Siden 1883 har dette råd hjulpet os til en fast form for trosbekendelsen, en anden textrække, revision af kollekterne og af bønnerne i salmebogen; en fast form for udtrædelse af folkekirken, og en ny salmebog. Det kunde vel udrette mere, hvis det blev udvidet, således som nu kultusminister *Sthyr* foreslår, ved en art stiftsråd. Man bør gå ud fra det historisk givne og udvide dette efter tidens krav. *Martensen* har her peget på landemoderne. Man skulde vogte sig for at lave hele eller halve kirkeforfatninger efter politisk forbillede, hvorved man åbner sluserne for partivæsen.

Der var et vistnok ret almindeligt ønske i præstestanden om at få liturgien revideret. Vi savner som indledning til gudstjenesten en syndsbe kendelse og en trosbekendelse, og i det hele noget mere af dette »*sursum corda!*« Indledningen til nadveren er noget for tung. Og endskønt det er den evangeliske kirkes fortrin, at ordet er så centralt i gudstjenesten, kunde man dog ønske, at der kunde gøres noget mere for menighedens deltagelse i liturgien. Et smukt forslag til en ny indledning til gudstjenesten, som vel væsentligt skyldes professor *P. Madsen*, blev forelagt for de udvidede landemoder, men — mærkeligt nok — forkastet. Der var dem, der var bange for at forlænge gudstjenesten derved. Derimod opnåede man enighed om en

»anden textrække«. En fast textrække er en stor fordel; ellers er det som i den reformerte kirke for tilfældigt, hvad der bliver prædiket over; 3 eller 4 textrækker er vel meget, men to at skifte med er velgørende, vel at mærke, når de passer så fortræffeligt sammen som vore to. Vi skylder en stor tak til de mænd, som udarbejdede den anden textrække. Det var *Paludan-Müller*, *Rothe*, biskop *Clausen* og *P. Madsen*. I Københavns præstekonvent var meningerne delte om sagen, men jeg tror, *Frimodt* ramte hovedet på sømmet, da han sagde: »Jeg synes, at dersom vi kan få lidt mere af Guds velsignede ord at prædike over, skulde vi tage imod det med tak.« Nogle år efter blev der gjort den indvending, at nogle af texterne var for lange. Roskilde konvent nedsatte da et udvalg for at undersøge dette, hvori bl. a. *Paulli* og jeg var. I regelen er det lettest at forkorte en episteltext. Men man enedes dog om enkelte forkortelser, som approberedes i 1898.

Tiden krævede mere og mere en revision af Ny Testamente. Da ingen syntes at røre ved den sag, indsendte jeg et forslag derom til bibelselskabet, som optog det med stor velvilje og overdrog mig det hverv at samle en revisionskomite. Denne blev nedsat i maj 1885. Der var *C. Rothe*, *P. Madsen*, *H. V. Sthyr* og professor *J. L. Ussing*. Jeg havde henvendt mig til *Skat Rørdam* i stedet for *Rothe*, der dengang var 74 år; men biskop *Fog*, som kendte menneskenes børn, sagde: »Vi må have *Rothe* med, ellers bliver de aldrig færdige!« *S. Rørdam* havde fuld sympati for sagen, men ønskede iøvrigt ikke at være med, da han foretrak at give en selvstændig ny oversættelse. Dette dygtige arbejde, som blev hans livs hovedværk, fik imidlertid betydning ikke alene ved den udbredelse, det fik, men også som hjælp for revisionskomiteen. Denne komite bad sig

dog efter nogen tids arbejde fritaget for sit hverv på grund af forskellige opståede vanskeligheder. Det blev så overdraget to mænd, lic. A. S. Poulsen og professor J. L. Ussing, at fortsætte; 2den udgave af deres prøveoversættelse kom i 1897. Så havde vi håbet på en autoriseret udgave, men endnu trækker denne sag i langdrag til stor ulempe for alle.*) — Lang tid tog også salmebogssagen, men omsider vandt den dog frem til sejr. Det var gode fremskridt, der skete med »Roskilde konvents salmebog« og tillæget til denne. Dette sidste fik vi dog ikke indført i København. Konventet ønskede det; men da Rothe meddelte biskop *Martensen* vort ønske, blev denne så vred, at Rothe sagde, at han skulde nok vogte sig for at komme igen. Så tog *Fr. Nielsen* og pastor *J. Holck* fat; de fik *C. J. Brandt*, *Skat Rørdam*, *G. Schepelern*, *V. Schousboe* og mig med. Vi udarbejdede vort »forslag«: »Salmebog for kirke og hjem«, 1885. Efter at have indhentet råd og betænkninger, navnlig fra *Chr. Richardt* og *Jakob Paulli*, og taget hensyn også til anmeldelser og kritikere, udsendte vi 2den udg. 1888. Vi fik den dog ikke autoriseret, men efter kirkerådets forslag fik vi 1890 et nyt tillæg med dels ny, dels ændrede salmer. Det var dog et fremskridt. Men man var ikke helt tilfredsstillet dermed. Der fandtes omtrent 50 tillæg, som viste, at der var en trang til stede; men nu at forøge antallet af tillæg, var at gå den modsatte vej af den, man ønskede. Salmebogen vilde desuden derved blive altfor stor, og det var upraktisk med tre registre. Der var også mange salmer, som ingen mere brugte, og en hel del, som vi havde ændret, fordi de tidligere var mere eller mindre forvanskede, og der var ingen grund til at have dem

*) Først ved kgl. res. af 25. juni 1907 autoriseredes en revideret oversættelse af Ny Testamente. Udg.

i to skikkelser. Af alle disse grunde måtte vi ønske at få en helstøbt, tidssvarende salmebog. Og det lykkedes endelig kirkerådet at opnå enighed, selv om det skete med nogen resignation fra flere sider, så at der udelodes mange af vore forslag, bl. a. f. ex. en salme som: »Kom, Gud Faders Ånd fuldgod.« Salmebogen blev så autoriseret 1897.

Vi var i »forslaget« enige om at lægge *P. A. Fengers* salmebog til grund som den bedste, ligesom vi også fulgte hans ordning efter kirkeåret. Dette er jo det naturligste og mest praktiske for kirkegængerne. Da kirkerådet dog vendte tilbage til den gamle ordning, udarbejdede *V. Schousboe* et meget fortræffeligt register med forslag til en ordning efter kirkeåret; det findes bag i bogen. Så gennemgik vi alle de for hånden værende salmebøger og tillæg for at udfinde, hvilke salmer der endnu var brugbare. Vi undrede os over, at det i forhold til *Grundtvigs* rigdom på salmer just ikke blev nogen stor efterslæt, vi fik hos ham. Men *Brandt* gjorde den bemærkning, at det ligger i, at en stor mængde af *Grundtvigs* salmer er hans prædikendispositioner, som han satte på rim, medens en mængde andre er bibelhistoriske sange. Det bedste af ham fandtes iforvejen. Så tog vi nogle af *Brorsons*, som ikke før havde været i nogen kirkesalmebog. *Brandt* og jeg havde som underkomite dette hverv; jeg gjorde forslag, og *Brandt* med sin fine poetiske sans afgjorde, hvilke vers vi kunde bruge af de lange salmer. Således fik vi sådanne perler som: »I Lemmer, hvis hoved« og »Guds igenfødte, ny-levende sjæle«. Med *Kingo* havde vi den opgave at befri ham for de forvanskninger, som rationalismen havde tilladt sig, hvorved ofte al saft og kraft var taget bort. Det var os klart, at dersom de trofaste jyder, som elsker *Kingo*,

skulde antage vort forslag, måtte vi føje dem ved, så vidt det lod sig gøre, at gengive dem Kingos salmer uforfalskede. Hvem kan fortænke oprigtige kristne i, at de ikke synes om, at man af frygt for sandheden har sat »fjenden« i stedet for »Satan«? Et lignende arbejde måtte gøres ved en hel del andre gamle salmer. Her havde vi ofte et besværligt arbejde med at forfølge en salmes historie i tidens løb og så udfinde den bedste text. Undertiden måtte en salme delvist omdigtes. Her gjorde Brandt salmebogen uvurderlige tjenester, da han på engang var salmehistoriker og digter. Således skyldes ham den smukke bearbejdelse af den gamle salme nr. 17: »På Gud alene«.

Trods al umage, vi havde gjort os, for at tage hensyn til ønsker fra alle sider, blev vi dog bag efter overraskede af en del kritik. Der var i første linie det spørgsmål, om en salmebog skal tage sigte på kirken eller på hjemmet; i sidste tilfælde kunde vi vel have beholdt mere af det gamle, hvad også f. ex. Fog ønskede; ham skyldtes det således, at vi beholdt nr. 27. Men for os stod nu dette som det vigtigste, hvad den kirkesøgende del af menigheden havde brug for. Man ønskede heller ikke at gøre bogen større og dyrere end nødvendigt. Om valget af de ny salmer og omarbejdelsen af en del af de gamle havde man iøvrigt forhandlet med et udvalg fra Menighedskonventets kres, pastor *Th. Løgstrup* m. fl.*) Så var der dem, der fandt for meget særligt grundtvigsk i bogen. Det førte til en fejde imellem *H. Scharling* og *Fr. Nielsen*. Men

---

*) I sammenhæng hermed oplyser pastor *Løgstrup*, at han efter Menighedskonventets første møde 1891 i København som repræsentant for dette blev udset til at forhandle med biskop Fog om at fremhjelpe salmebogs-sagen. Pastor *Chr. Sørensen*, der også var valgt, undslog sig.

det kunde jo ikke nytte at tilbyde en salmebog, i hvilken *Grundtvig* ikke var fyldestgørende repræsenteret! Desuden kan man jo lade de salmer ligge, som man ikke ønsker at bruge. Endelig er det bebrejdet os, navnlig af *V. A. Esmann* i hans piece herom, at vi ikke havde gjort mere for, samtidigt med at vi viste pietet overfor forfatterne, dog at undgaa gamle ord og upoetiske vendinger. Ja, vi havde her en vanskelig opgave, og jeg indrømmer, at enkeltheder kunde rettes og forbedres med fordel. Men hvem kan frembringe noget fuldkomment? Vi havde mangfoldige eksempler på, at når vi ønskede at ændre kun et enkelt ord, kom vi i strid med et rim eller et fodemål, så at det halve vers måske måtte laves om; men sådan at omdigte andres arbejder kræver stor nænsomhed. *Chr. Richardt* gav os en række forslag, af hvilke nogle var gode, men andre ubrugelige, fordi derved den ene halvdel af et vers vilde blive en moderne *Chr. Richardt*, den anden halvdel en gammel *Kingo*. Man må derfor i mange tilfælde resignere og stole på, at troende kristne dog nok forstår grundtanken i salmen. I det hele og store mener jeg, at en salmebog, som igen en rum tid skulde befri os for tillæg, ikke kunde blive stort anderledes, hvad salme-forrådet angår; man kan jo kun tage af det, som foreligger. At vi dog nogenlunde har fundet det rigtige, mener jeg den kendsgerning tyder på, at antallet af salmerne ret nøje svarer til omfanget af de store salmedigteres produktion, idet der findes dobbelt så mange af *Grundtvig* som af *Kingo* og dobbelt så mange af denne som af *Brorson*, medens *Ingemann* er halvt imod denne. Det blev sagt, at der strax var menigheder i Jylland, som ikke havde villet slippe *Kingo*, der nu indførte forslaget, da *Kingos* tone her igen var kommen til sin

ret. Man bør af hensyn til den økonomiske side af sagen for hele folket ikke gøre liturgiske ændringer hyppigere end nødvendigt. Men menigheden kan med rette vente at blive befriet for tillæg til salmebogen inden en rimelig tidsfrist. Nu må man ønske, at præster og menigheder ikke altfor længe skal have den ulempe at have to salmebøger ved siden af hinanden, da man derved let hindres i at bruge mange af de bedste salmer, og salmevalget i høj grad besværliggøres. Lad mig endnu tilføje, at det er *Fr. Nielsen*, som har gennemset og rettet fortegnelsen over salmernes forfattere og disses livsstillinger. *Rothe* har ændret bønnerne bag i salmebogen.

MISSIONSSELSKABER. AFHOLDSSAG

Enhver må føjes ind i de virksomheder, som Herren har lagt ham nærmest. Man kan nok bære det altsammen i sit hjerte og lejlighedsvis vise det i gerning, men man må begrænse sit arbejde. Der færdedes dog iblandt os en mand, som man altid var vis på at træffe, hvor navnet »mission« hørtes, nemlig dr. theol. *C. A. H. Kalkar*. Han forenede i en sjælden grad lærdom med praktisk sans, nidkærhed med besindighed. Sammen med *Hermansen* og *Rothe* havde han udgivet en bibeloversættelse med noter og billeder; og i 1871 havde han deltaget i revisionen af Gamle Testamente, da hebraisk var hans modersmål og hovedfag. Han redigerede »Theologisk Tidsskrift« i ni år og havde i 1857 skrevet vor første grundige missionshistorie. I 1881 udgav han »Israel og Kirken« og i 1884 »Kirkens Virksomhed iblandt Muhammedanerne«. I 1860—1872 var han formand for »Dansk

Missionsselskab« og sjælen i denne virksomhed. Da han på et møde i Nyborg vilde træde fra »fordi han var gammel«, trådte en lægmand op og sagde: »Dr. Kalkar siger, at han er gammel, men han kan jo blive meget gammel!« Så blev han. Til landsbypræst syntes han ikke særligt at egne sig. Hvorfor gjorde man ham ikke til biskop? — En dag læste jeg en lille meddelelse fra hans hånd om missionen i Santalistan. Da jeg noget senere tilfældigt så en linie i en avis om, at missionær *H. P. Børresen* var her i byen på gennemrejse, mindedes jeg hin artikel og tog strax ned til ham; han boede hos sin søster på Nørrebrogade. »Hr. Børresen,« siger jeg, »har De ikke tænkt på at fortælle Deres landsmænd om Deres mission?« »Jo, det vil jeg gerne,« lød svaret, »men jeg er på rejse til Norge, for jeg troede ikke, at her var interesse derfor; men hvis nogen vil opfordre mig, vil jeg gerne tale her!« »Så opfordrer jeg Dem,« svarede jeg, »når De vil komme ud i St. Stefans kirke.« Ved mødet her var kirken fyldt til trængsel, og den store forsamling blev stærkt grebet af Børresens mægtige, hjertevarme ord. Han havde noget apostolisk ved sig; jeg tænkte mig, at en apostel Peter havde set sådan ud og talt sådan. *Grundtvig* havde ventet på en »kæmpe«, inden han turde vente sig noget af vor tids mission. Hans venner, som *can. O. Jacobsen*, der her var til stede, følte, at her var en sådan mand. Efter mødet gik vi — *Kalkar, Rothe, Frimodt* o. fl. — over i præsteboligen. Her spørger Kalkar: »Hr. Børresen! Kunde De ikke ønske at blive ordineret i Deres fædreland?« Ja, det havde den ydmyge mand aldrig tænkt. Men vi sendte ham op til *Martensen*, som tog venligt imod ham og efter en indgående samtale ordinerede ham i Vor Frue kirke den 21de november 1877. Om aftenen foranstaltede vi et

stort, stemningsfuldt møde for ham i Linnésgade. Senere blev jo Børresen indført i missionskresen på landet, hvor navnlig pastor *L. Hertel* tog sig varmt af ham, og der dannedes en særskilt forening for Santalmissionen. Også *Vilh. Beck* knæsatte denne mission, der således blev et skønt bindeled imellem missionerne her hjemme, ja også i Norge.

Fra 1873—1889 var pastor *A. V. Holm* det danske missionselskabs formand, hvortil han med sin milde, ireniske ånd egnede sig fortrinligt. Men den mand, som i dette tidsrum næst efter dr. Kalkar har gjort sig bekendt i de videste kreser også uden for Danmark, er vel provst *J. Vahl*. Han besad et stort samlertalent og en uopslidelig arbejdskraft. Hans missionslexikon og atlas er monumentale værker. Ved siden af dette flittige missionsarbejde virkede han i stor stil for uddelelse af traktater, for diakoni og alt andet kirkeligt arbejde. Hvor han blev sat, har hans arbejde blivende spor. — Dr. Kalkar bar ved sin jødiske herkomst Israelsmissionen i sit hjerte. Han støttede den kres af kvinder i København, som begyndte at virke for denne mission, og lagde derved grunden til den danske Israelsmission. Det var dog de tre kvinder: Fru *Hansen*, etatsrådinde *Amsinck* og fru *Feddersen*, som fik dannet dennes bestyrelse. Ved et møde derom på Kristiansborg af en større kres af Israels venner anmodede man mig om at forelægge sagen. Vi bad professor *Fr. Buhl* om at være formand, men da han var stærkt optaget, overtog slotspræst, lic. *A. S. Poulsen* dette hverv i 1890. Også pastor *P. Krag* og kontorchef *Røthe* sluttede sig til os. Vi enedes om at støtte den dygtige pastor *Th. Zöcklers* mission i Stanislau i Galizien og Institutum Judaicum i Leipzig og ellers at optage det arbejde, Herren vilde føre os ind i. I Galizien lever

Israel samlet som folk, i stor uvidenhed og midt i et katolsk land. Men der findes små, hidtil altfor meget forsømte evangeliske menigheder; kunde de oparbejdes, kunde evangeliets lys herfra komme til at skinne. På grund af spænding imellem nationaliteterne har jøderne altid haft tåleligere kår i de Polske lande end anden steds i Evropa. De kristnede folkeslag har syndet svarligt ved de umenneskelige jødeforfølgelser. Vi skylder at vise dem kærlighed og ikke had. I Vestevropa, hvor jøderne lever i civiliserede forhold, har de let adgang til at høre evangeliet — og dog, hvilke forargelser gives dem ikke her! Men det begynder at lysne. Vort fædreland er sildigt kommet med; selv Norge har længe haft sit organ for Israelsmission. Det er ikke »Zionismen«, vi venter Israels omvendelse af; og dog kan den indirekte få sin betydning. Skriften lover ikke det gamle Israel indgang i et jordisk Kanaan, men i det Guds rige, hvor der ikke er »jøde eller græker«. Israelsmissionen er en vanskelig opgave; direkte mission kræver højt dannede mænd og er i øjeblikket i Østevropa en næsten ufremkommelig vej. Men den kristne menighed har forjættelserne at støtte sig til, at Israel skal omvende sig til sidst igennem mange trængsler, et under som »liv af død«. Men skal dette mål nåes, må det forberedes samtidigt med hedninge-missionen; dette er altså vor tids opgave her. Man sammenligne dr. Kalkars af smerte gennemtrængte fortale til hans bog om Israel.

Med hensyn til ædrueligheds-sagen har jeg sluttet mig til »Samfundet for ædruelighedens fremme«, som blev stiftet 1885. Når jeg har sluttet mig til denne forening og ikke til nogen såkaldt »afholdsforening«, er det efter moden overvejelse. Der hersker en stærk splid imellem de mange afholdsselskaber; desuden mener

jeg, at den såkaldte »totalafholdenhed« skyder over målet og derfor ikke vil kunne samle alle under sin fane. Den interessante forhandling om dette vanskelige spørgsmål, som fandt sted ved et Betesda-møde, endte da også med, at hver blev ved sin mening. Naturligvis er vi enige om at arbejde for vort folks ædruelighed, men spørgsmålet er, ad hvilke veje man her når længst og til de mest varige resultater. »Det blå kors« er hvilende på kristelig grund og vel det solideste i rækken af disse bestræbelser. Men jeg foretrækker alligevel at bruge min kristelige frihed efter mit bedste skøn til enhver tid og på ethvert sted. Her får imidlertid enhver handle efter sin egen overbevisning; for den slags ting bør vi ikke strides, da talen kun er om, hvilke forebyggende midler man anser for de mest hensigtsmæssige i længden.

KØBENHAVNS KIRKESAG

I det sidste årti trådte Københavns kirkesag ind i et nyt stadium. Der var vel rejst en kirke i hver af forstæderne, men disse tog nu til at voxte så hurtigt, at den hidtidige fremgangsmåde med at skaffe kirker ikke strakte til. Og uvilkårligt så man sig om efter ny veje. På Betesda-mødet i 1886 kastede pastor *Johannes Møller* i Odense den tanke ud, om man ikke kunde dele byen i mindre kvarterer og ansætte unge præster der, som kunde samle menighedskrese, der så kunde skaffe sig små kirker. En større kres af unge kvinder optog tanken om små kirker, hvorved man tænkte sig at nå hurtigere frem, og de har grebet denne sag an med stor ihærdighed. Jeg tror, at man i regelen gør bedst i at gå en mellemvej imellem det altfor store

og kostbare og det altfor små og tarvelige. Kirker som St. Stefans og St. Jakobs tænker jeg mig vilde være den mest praktiske type. Så glædeligt end det private initiativ er, så måtte dog nu dette spørgsmål melde sig, om det ikke bør kræves af folkekirken, at den tilvejebringer de nødvendige kirkebygninger, således at det ikke overlades udelukkende til det private initiativ, i hvilket omfang de altfor store sogne bliver delt. For således at drøfte dette spørgsmål alsidigt samledes i 1890 en større kreds af præster og lægfolk i Betesda, hvor man vedtog en henvendelse om sagen til ministeriet. Den findes trykt i »Fra Betesda«, 1890, side 104. Den blev overrakt ministeren af professor *H. Westergaard* og mig, som mødet havde valgt til sine ordførere. Kultusminister *Goos* tog velvilligt imod sagen og lovede at fremme den efter evne. Under den 18de november 1890 nedsatte ministeriet så en kirkekommission. Til formand havde man udnævnt højesteretsadvokat *Liebe*. Han var en af alle højt anset mand, besindig og forhandlingsdygtig, og en mand med god forstand på de kirkelige anliggender. Han overtog dette hverv på den udtrykkelige betingelse, at ministeriet vilde fremme sagen og ikke lægge den hen; »thi,« sagde han, »jeg er ikke vant til at anvende min tid på ting, som ikke fører til et resultat.« Foruden *Liebe* bestod kommissionen af de to provster, *Rothe* og *Rørdam*, borgmesteren, etatsråd *H. N. Hansen*, overretsassessor *Florian Larsen*, professor *H. Westergaard* og mig, samt en repræsentant for Frederiksberg, pastor *Ewaldsen*. Til sekretær blev beskikket den dygtige kontorchef *O. Damkier*. Om sognedelingen var meningerne noget delte. Et flertal foreslog sogne på omtrent 15—16,000 mennesker med tre præster, et mindretal foretrak sogne på 10,000 med to præster. Forskellen er ikke væsentlig;

men jeg foretrak dog det første forslag, fordi jeg mener, at tre præster i et sogn kan overkomme mere menighedsarbejde end to, og i begge tilfælde bliver det jo 1 præst for hver 5000 mennesker. Desuden er det godt, at der dog kan være to aktive præster til enhver tid, selv om en af dem må holde hvil til en tid. Om de andre spørgsmål var det ikke vanskeligt at opnå enighed. At man ikke kunde komme længere frem ad de hidtil befærdede veje, var navnlig en følge af, at man i København ikke har noget tilsvarende til tinden i det øvrige land. Selv højtidsopret er næsten forsvundet, og den erstatning — ikke afløsning — som var indført under navn af »præste-, degne- og klokkerpenge«, afgang af sognenes velstand. Følgen heraf er, at der sker de fattige bydele en stor uret, da man her ganske savner midler til ny kirker og flere præster. Dette misforhold kan kun hæves ved en helt ny ordning. Vi kom da til det resultat, at midlerne til Københavns kirkelige betjening i fremtiden burde tilvejebringes ad disse fire veje: 1) En ligning på hele byen, 2) bidrag fra stat og 3) fra kommune og 4) frivillige bidrag. Foreløbigt ønskede vi otte ny sognekirker. Præsternes og kirkebetjentenes løn skulde være fast, og offer for kirkelige handlinger erlægges på klokkerkontoret efter faste taxter, dog at ubemidlede kunde få dem gratis. Hvad styrelsen af kirkerne angår, foreslås der en overbestyrelse, bestående af to af staten valgte medlemmer, byens to provster, en borgmester, en borgerrepræsentant og en repræsentant for Frederiksberg. Kirkeinspektionerne skulde udarbejde et fællesbudget, men iøvrigt skulde hver kirke beholde sit budget.

Forslaget tog således sigte på 1) at søge at sikre byen, hvad den behøvede af kirker og præster, og

2) at gøre kirkevæsenet selvstændigt på denne måde, og med relativ selvstændighed for de enkelte kirker. Man mente, at der var brug nok for menighedernes private indsamlinger i forskellige øjemed, ligesom der også i alle sognene vilde være rigeligt brug for frivillige bidrag til alle de menigheds-virksomheder, som tiden kræver. Betænkningen blev afgivet den 23de marts 1892, og samme år forelagde ministeren det derpå byggede forslag til lov i rigsdagen. På grund af det fremrykkede tidspunkt nåede sagen i denne samling kun til landstinget. Her fandt forslaget i det hele en velvillig modtagelse. Vel kritiserede *Octavius Hansen* det, men det blev forsvaret af *Matzen*, *Sehested*, *Bjerre*, *Ahlefeldt-Laurvigen*, *Fussing*, *Goos* og *Sthyr*. *Matzen* samlede sine udførlige betragtninger i disse ord: »Det vil altså ses, at jeg efter nøjeste overvejelse helt igennem kan give lovforslaget min tilslutning.« Ministeren udtalte sig således: »Jeg skal slutte med at udtale min erkendtlighed af, at lovforslaget i sine grundtræk fra de fleste af dem, der har haft ordet, har fået en modtagelse, som ikke er mistrøstende, men tværtimod må give de kirkeligsindede her i landet et håb om, at denne sag ad åre kan føres til en lykkelig afslutning.« Forslaget havde også været forelagt kommunalbestyrelsen, som havde anbefalet det. Men inden næste rigsdagssamling havde der dannet sig et privat udvalg for at gennemføre sagen efter mindretallets forslag i kirkekommissionen og udelukkende ved frivillige bidrag. Dette udvalg bestod af grosserer *Adolph*, fuldmægtig *Bangert*, direktør *Borgen*, dr. med. *Koch*, bibliotekar *Lange*, grosserer *Levinsen* og professor *Westergaard*. Og man holdt offentlige møder bl. a. i koncertpalæet for at oparbejde en folkestemning for kirkesagen. Så glædelig end denne interesse var i sig selv,

frygtede jeg dog for således at forlade kirkekommissionens grundlag. Den frygt, som udtaltes for statens indblanding i kirkens anliggender, mener jeg, var overdreven. Da der skete et ministerskifte, må den ny kultusminister have fundet for ringe stemning i kirkelige krese til, at han turde fremme sagen. I stedet derfor omdannede nu det nævnte udvalg sig i 1896 til »Københavns Kirkefond«, hvis formand Sjællands biskop blev. Herved kom det private initiativ til at gøre en betydelig indsats i arbejdet for kirkesagens fremme. Men jeg finder det beklageligt, at lovforslaget ikke blev taget op igen. En vanskelighed er nu bl. a. spørgsmålet om forholdet imellem folkekirkens styrelse og de ny kirkers ejere; ligeledes om ordningen af forholdet imellem sogne og sognedistrikter. Dog synes denne sidste sag at have fået en løsning ved den kgl. anordning om sognedistrikter. Med dette vil jeg selvfølgelig ikke sige, at der ikke er grund til at glædes over det, der er nået, og alt det, der arbejdes. Den iver, der udfoldes år for år på kirkens område i København, vidner klart om, at denne by ikke er i færd med at afkristnes; men der lever en menighed der, som har åndelige kræfter til at bygge på Herrens hus også i fremtiden, hvor mange kampe Guds menighed end skal føres igennem. I forbindelse med denne oversigt over kirkesagens udvikling vil jeg endnu omtale to kirkebygninger. Det var en højmodig bedrift af *Tietgen* at forvandle Marmorkirkens ruin til et monumentalt Guds hus. Men da der skulde lægges et sogn til denne kirke, opstod der en vanskelighed. Jeg var medlem af den komité, som skulde gøre forslag til en omlægning af sognene i den indre by, og det var os alle klart, at det voxende og fattige St. Pauls sogn ved den lejlighed burde have en lettelse. Men *Tietgen* vilde kun have Frederiks sogn

gjort ganske lille, og kommissionens forslag blev derfor ikke realiseret. Derimod bevilgede staten et betydeligt årligt tilskud til kirkens drift. Porcelænshandler *H. O. Grave*, som var en kirkelig interesseret mand, havde skaffet en smuk model af St. Nikolaj kirke. Han fik brygger *Jacobsen jun.* og flere andre interesseret for denne kirkes genopførelse og fik dannet en komité, som vilde agitere derfor. Vi var alle enige om, at det er en kirkelig skandale, at St. Nikolaj kirkeplads med sine store minder er forvandlet til en plads for slagterboder. At genoprejse den kirke, hvor reformationen først blev prædikeret i hovedstaden, var et foretagende, som fortjente hele landets støtte.*)

FOLKEKIRKEN OG ANDRE KIRKESAMFUND

Der er især to ting, som har styrket enigheden og sammenholdet i vor folkekirke i det forløbne hundredår. Det ene er det klare syn, vi har på ordet og sakramenterne som lige fornødne til frelse. Det andet er samarbejdet imellem præster og lægfolk. Af disse grunde er der hos os ikke den fristelse til splittelse og sektdannelser, som i de kirkesamfund, hvor disse goder savnes mere eller mindre. Da *pater Lange* holdt franske foredrag i København, førte dette bl. a. til en længere dagblads-forhandling imellem pateren og professor *Schat Petersen*. Man huske, at den kirke, som bekender Kristus som vor eneste frelser, er den sande kirke, medens de vildfarelser, som strider imod skriftens ord, ikke hører hjemme i moderkirken. Det var et betydningsfuldt sammenstød, der fandt sted med Rom

---

*) Tidspunktet for nedskrivningen af disse blade bedes erindret. *Udg.*

i 1864 i anledning af, at man søgte den danske regerings samtykke til, at de her værende romersk-katolske menigheder blev underlagt en »Apostolisk Vikar for Nordpolen«, som skulde tage bolig i København. Allerede i 1841 forelå der en kgl. resolution for, at det stred imod rigets love at anerkende nogen apostolisk vikar for Danmark. I henseende til de indre gejstlige anliggender står de katolske menigheder under deres egen kirkestyrelse; men dette er i juridisk henseende regeringen uvedkommende. I modsat fald vilde adskillige sager vedrørende katolikernes stilling fra at være indre spørgsmål imellem statsmagten og dens undersætter gå over til at blive ydre spørgsmål imellem den danske regering og den katolske kirkestyrelse, og da kunde fremmede katolske magter komme til at øve tryk på regeringen. Betænkningen om dette spørgsmål skyldes biskop *Martensen*.

Vi kunde vel med glæde gå med til den »Evangeliske Alliances« møde i Betesda i 1884; og det var gribende øjeblikke, når den store forsamling, som fyldte Betesdas festsal, istemte troen og »Vor Gud han er så fast en borg« og andre evangeliske salmer på dansk, tysk, fransk og engelsk. Det er godt engang i årenes løb at bestyrkes i den fælles tro og i det håb, at vi alle skal nå til enhed i troen til sidst. Men heraf følger ingenting, at de forskellige kirkesamfund til dagligdags kan arbejde sammen. Jeg kom f. ex. i konflikt med metodisterne, da de samlede børn fra folkekirken i deres søndagsskoler, fordi forældrene var tankeløse nok til at lade børnene skøtte sig selv. Hvert kirkesamfund bør i arbejdet blive på sin egen grund; det modsatte afstedkommer af forskellige årsager splid. Adventisternes uklare syn på lov og evangelium bevirker, at de med stor hårdnakkethed helliger jødernes sabbat. Der

var en tid, da de agiterede ret underfundigt ved bog-salg uden at ville nævne deres rette navn. At de som baptister forkaster barnedåben er selvfølgeligt. Bogen om »Kristi Liv«, hvor deres vranglære indsmugles, traf jeg oftere hos folk, som ikke anede, hvad den indeholdt, men havde købt den til pynt på bordet, fordi den var så smukt indbundet i et blått bind. At den baptistiske »Frelsens Hær«, der betragter sakramenterne som ligegyldige ceremonier, kan anses som hørende til folkekirken, er ejendommeligt. Beskaffenheden af den derfra udgåede velgørenhed er af en sådan overfladisk natur, at vort eget samfund har langt grundigere foranstaltninger. Det hele er af en anden ånd end vor kirke. De splittelser, der er opkommet inden for vor egen kirkeafdeling, har ikke i længden fået magt. En tid voldte *Grunnet* en del røre, efter ham *Carstensen*; men de gjorde for meget ud af kirketugten, og da disse bevægelser ikke bundede tilstrækkelig dybt, tabte de sig mere og mere. Bekendt er *Trandbergs* og *Møllerianernes* virksomhed. Møllerianernes hårtrukne forklaring af forholdet imellem lov og evangelium, tro og nåde, forvirrede en tid mange. Professor *P. Madsen* udsendte en lille klar oplysende piece herom. Der var en mand, som tilbød dem en sal på betingelse af, at de ikke satte deres møder til søndag kl. 10, og at de brugte folkekirkens salmebog. »Så blev vi jo ikke noget for os selv,« svarede de. »Det er jo også det, I skulde lade være med!« lød svaret. Svenskeren *Franson* agiterede en tid for læren om helbredelse ved håndspålæggelse; men han måtte forlade landet. Jeg nævner også »fuldkommenheds-læren«, som jo beror på en fuldkommen misforståelse. En mand, som var grebet heraf og fortalte mig, at nu havde han ikke syndet i en hel måned, spurgte jeg, om han da

slet ikke havde syndet. »Jo, men kun i småting,« lød svaret.

Enten vil man selv gøre alt og foragte nåden, eller man vil lade nåden virke rent trolddomsagtigt. Enten natur eller ånd, medens Gud netop har formælet begge i Kristus.

Af en egen art er de grundtvigske frikirker. Hvad der skiller dem fra os andre, er kun en uklar frygt for en kirkestyrelse. I stedet for den sætter de et selvstyre, hvorved de let kommer fra Scylla i Karybdis. Der er jo mange, som her ikke betænker sig på samarbejde, da der er tale om åndsfrænder. Det har jeg ikke kunnet gå med til, da det for mig står som troløshed ikke at samle alle gode kræfter for at oparbejde folkekirken i åndelig henseende. Jeg er med til alt, hvad der opbygger, men ikke til ting, som skiller.

Den på mange punkter berettigede kritik af folkekirken og påvisning af dens mangler frister ideligt til at gå til den yderlighed at forkaste den. Men kritikken fra kirkesamfund, som stiller sig uden for folkekirken, er ofte uretfærdig. Man kan ligesom finde en tilfredsstillelse i at kalde folkekirken »statskirke«, fordi dette ord fra ældre tid har en mislig klang. Eller man kan træffe mennesker inden for folkekirken, som af misforstået iver siger, at »folkekirkens dage vel snart er talt.« Men Kristus har sagt, at han vil have gjort folkeslagene til sine disciple. Dermed har han på een gang vist os målet og vejen. At kirken kan indgå pagt med staten, forandrer intet heri, men viser kun, at staten anerkender dens opdragende betydning. Så skulde man ikke ønske folkekirkens fald, men samle alle gode kræfter for at ophjælpe den. Der står ingen steder skrevet, at folkekirkernes tid skal være omme, før Antikrist og hans hær støder os ud. Så vil vi fly

fra »Babel«, og Herren vil bevare sin brud i ørkenen. Men vi kan ikke nu indrette vort kirkeliv, som om den tid allerede var inde. Da vi med *Skat Rørdam* som nyvalgt biskop tog afsked med biskop *Fog*, sagde denne: »Ser De, biskop Rørdam! til folkekirken har jeg forholdt mig som den elskende til den elskede.« Han elsker hende, fordi han ser det gode hos hende og i tålmodighed vil hjælpe hende til rette med manglerne. Hvad vore kirkelige »retninger« angår, mener jeg ikke, der er dybere forskel, end at vi bør lære af hverandre og således såvidt muligt arbejde sammen hver ud fra sit syn på tingene. Derfor har jeg elsket Betesda-arbejdet. Indre Mission skulde aller mindst gøre sig eller lade sig gøre til et parti. »Herren har eder alle behov.« Jeg vil stille de kræfter og nådegaver, Herren giver mig, i hans ords tjeneste sammen med alle dem, som vil det samme.

UNIVERSITETET OG STUDIER

I 1882 havde jeg den glæde at være med til vort 25 års studenter-jubilæum på Eremitagen. Hvor mange kære minder fra 1857 dukkede da ikke op! Hvor var det ikke fornøjeligt at mødes igen med kammeraterne fra ungdommens dage! Jeg var fuld af taknemmelighed.

I 1887 blev jeg beskikket til censor ved den teologiske examen. Trangen til at lægge et studium til grund for den praktiske virksomhed har altid fulgt mig, og det var mig nu en åndelig vederkvægelse, således at få en ny lejlighed til at følge med i den teologiske videnskab; jeg fik derved også et indtryk af de vordende præster, som interesserede mig meget. Det var

en god foranstaltning, at man havde indsat et fast censor-kollegium. Der kommer derved større sikkerhed ind i bedømmelsen. Når hver afhandling bliver læst af to professorer og to censorer, kan den endelige bedømmelse ikke fejle meget. Ved den mundtlige prøve var der altid to censorer tilstede. At en professor examinerer, er naturligt. En examenskommission, som der også har været tale om, vilde aldrig kunne udføre dette hverv med den overlegenhed og sikkerhed, som de mænd, der har anvendt deres hele tid på disse studier. De tanker, som jeg tidligere havde haft om den teologiske examen, blev jeg som censor i det hele taget bestyrket i. Det uhyre arbejde med at lære uden adgjorde mange kandidater altfor overanstrengte og nervøse. Her trænges der til en lettelse; man vil, da jo også den skriftlige prøve vejer mest, kunne prøve en kandidats teologiske kundskaber og modenhed uden at kræve altfor meget hukommelsesarbejde af ham i øjeblikket. Samarbejdet med fakultetet og de andre censorer skylder jeg megen tak for; det var altid lærerigt og fornøjeligt. Der var *H. Scharling*, *P. Madsen*, *Sthyr*, og efter ham *Schat Petersen*, *Buhl*, efter ham *J. C. Jacobsen*, og *Fr. Nielsen*. Da spørgsmålet om hukommelsesarbejdet ved examen jo især har betydning for kirkehistoriens vedkommende, og *Fr. Nielsens* kirkehistorie, der egentlig mere er en læsebog end en lærebog, voldte de studerende meget bryderi, skal det dog indrømmes, at han som examinerator ikke plagede med enkeltheder, men søgte at holde sig til de store hovedtræk, hvilket han kunde gøre på en smuk overlegen måde. Da *Kalkar* og *Rørdam* trak sig tilbage, bestod censor-kollegiet af *Gude*, *Andersen*, *Valdemar Schmidt* og mig. Domprovst *Gude*, som var formand, var en stille, afmålt mand; men lærte man ham at kende,

mærkede man et varmt hjerte hos ham. Som censor tog han den teologiske doktorgrad ved en grundig afhandling om nadveren. Provst, dr. F. V. Andersen var en af vore mest veltalende præster, som med en betydelig lærdom forbandt megen praktisk dygtighed. Hans disputats handlede om ordinationen. At mødes her igen med Valdemar Schmidt var mig en stor glæde. Man undrede sig over, at han, den dygtige filolog, var teologisk censor; men han fulgte godt med også på teologiens område, og han var jo selvskreven som censor i Gamle Testamente. Han var altid en velvillig og behagelig kollega og retfærdig og skønsom i sin dom. Ved en examen vikarierede lic. F. C. Krarup i Sorø som en af dem, der var selvskrevne til dette hverv. I 1879 havde universitetet fejret sin 400 års fest med stor højtidelighed. At have oplevet at høre *Madvig* holde festtalen på latin i Vor Frue kirke hører til de skønneste minder. Ved den lejlighed havde *P. Madsen* og *Fr. Nielsen* disputeret for den teologiske doktorgrad. *H. M. Fenger* disputerede for licentiatgraden. Mit venskab med *P. Madsen* tilskyndede mig til at optræde som opponent ved hans disputats. Da det teologiske fakultet har bibeholdt licentiatgraden, benyttes doktorgraden her som en særlig æresbevisning.*) Den blev således givet til *Skat Rørdam*, *C. Rothe* og biskop *C. F. Balslev* ved deres præste-jubilæer, den sidste på grund af hans lærebog. Denne anvendelse af doktorgraden var mig ikke tilstrækkelig klar, da jeg tænkte på at erhverve den; men fakultetet viste mig den velvilje at tillade mig at søge at erhverve den. At jeg fik den fra Rostock, hang sammen med, at sagen havde trukket i langdrag for mig, til jeg var blevet censor. Jeg havde

*) Licentiatgraden gælder jo nu lige med den teologiske doktorgrad. Udg.

tænkt på at erhverve graden ved en også for dannede lægfolk skrevet afhandling. Heri gjorde jeg fejl. Det blev nu sagt mig, at som censor måtte man væsentligt selv bære ansvaret for sin afhandling, og at en sådan ikke gerne måtte være i halvpopulær skikkelse, men rent videnskabelig. At min stilling som censor skulde veje noget ved en sådan lejlighed, taltalte mig ikke. Jeg rådførte mig da med professor *C. P. Caspari* i Kristiania. Han rådede mig til at gå til Rostock med en afhandling om et emne fra Gamle Testamente; det var, sagde han: »et vel anset og rent luthersk« fakultet. Jeg fulgte hans råd og fortrød det ikke. Fakultetet der tog velvilligt imod mit andragende. Jeg valgte at skrive om profeten Daniels 70 år-uger, fordi jeg ikke fandt mig tilfredsstillet ved nogen af de forklaringer, som forelå, og jeg følte trang til at danne mig en begrundet mening om dette dunkle udtryk. Man havde i Rostock den ordning, at dersom en afhandling blev enstemmigt antaget, blev man fritaget for det mundtlige forsvar. Selvfølgelig var udfaldet derfor ret spændende for mig; men decanus, exegeten professor, dr. *C. F. Nösgen*, viste mig den store hensynsfuldhed at meddele mig, hver gang en af professorerne havde indsendt sit votum. Afhandlingen*) blev nu enstemmigt antaget, og graden tildeltes mig den 25de juni 1888. Her hjemme blev det meddelt mig, at jeg måtte søge den således erhvervede grad anerkendt af vort universitet for at kunne gøre brug af den her; men det betragtedes kun som en formsag. Imidlertid undrede jeg mig over, at jeg i lang tid intet kunde erfare om den sag. Til sidst viste det sig, at grunden dertil var, at der var rejst et principspørgsmål i den

*) »Die siebzig Wochen Daniels«, trykt i Leipzig 1889.

anledning i det teologiske fakultet; man betonedede her, at man jo ikke kunde godkende enhver grad, som var erhvervet ved et fremmed universitet, og sagen blev indanket for konsistorium. Først ved kgl. res. af den 10de december s. å. anerkendtes da den af mig erhvervede grad, idet det udtaltes, at man ingen betænkelighed havde for dette tilfældes vedkommende, men for principets skyld. Forhandlingen herom er udførligt meddelt i universitetets årbøger. — Hvad jeg under mit embedes travlhed ellers har kunnet overkomme af litterære arbejder, betyder ikke meget. Kun vil jeg endnu nævne to bøger. Den ene er en kortfattet kommentar for studerende til profeten Zakarias, 1891, 2. udg. 1898. Jeg mener nemlig, at der for Gamle Testaments vedkommende trænges til den slags bøger. Noget vilde jeg dog udvide en eventuel ny udgave. Den anden bog er en populær kommentar til profeten Esaias, som jeg antager endnu er brugelig for bibellæsere. Det er mit ønske at kunne fortsætte den slags arbejder ad åre, da jeg mener, at grunden til, at selv bibellæsere forstår så lidt af Gamle Testamente, er den, at de savner en tilstrækkelig både grundig og praktisk overkommelig kommentar.

FOLKESKOLEN — MODERSMALET

Det er en stor lykke for vort folk, at vi har en folkeskole, hvor stat og kirke kan samvirke. Derved er det naturligtvis ikke udelukket, at staten kan anerkende og støtte de fri bevægelser på skolens område. Men staten må altid kræve et tilsyn med, at der ydes det nødvendige til folkets tidssvarende oplysning, og kirken kan ikke have ansvaret for religionsundervisningen, uden

at også den er repræsenteret i tilsynet. Iøvrigt overses det altfor ofte, at den kristelige ånd i skolen ikke alene må mærkes i selve religionsundervisningen, men man må ønske kristelig dannede lærere i alle fag. At man her lige så lidt som overhovedet i kirkens timelige udvikling når det fuldkomne, skulde ikke rokke principet. At holde skridt på skolens område med den hurtige udvikling er et kolossalt arbejde; men det lønner sig for samfundet. Efter mit skøn arbejdede det kommunale skolevæsen i København med dygtighed og godt udbytte. Der blev også opført fortrinlige skolebygninger. Jeg indviede skolerne i Husumgade og Sjællandsgade. Det var mig en stor glæde i sognet at have skolemænd som min studenterkammerat *Brøchner-Larsen, Nissen, Hassager, Bondesen, Lauridsen og Smith*. Som præst i København har man kun lidt tid til at besøge skolen; dog overværede jeg examen i religion og kom en gang hver måned til mulktmøderne, hvor da inspektøren kunde udtale sig om, hvad der var anledning til. For de private skoler havde vi en fælles skolekommission for hele Nørrebro med pastor *Rindom* som formand, og vi fordelte så de enkelte skoler imellem os. Der var skoler, som savnede midler til en forsvarlig existens. Men i årenes løb bedredes forholdene, vel navnlig derved, at der opstod større og bedre skoler, som frøken *Kempels* og andre, og forældrene mærkede, at tiden stillede større krav til børnenes oplærelse i skolen. Man kan nemlig ikke på skolens område gøre gældende, at kundskaben kommer med livet. Det går ikke i vore dage, som da en lærer svarede på spørgsmålet om, hvad han bestilte i skolen: »Jeg ser ind i det milde blå barneøje!« Alt kan blive ensidigt. Børn er børn og hverken voxne mennesker eller engle. Afdøde stiftsprovst *Paulli*, som var

medlem af skoledirektionen, fortalte mig en gang, at han havde set en dreng smække en butiksdør op og skyde en kirsebærsten i hovedet på en kommis. »Så følte jeg mig i min værdighed som skoledirektøren og siger: »Hvor går du i skole, min dreng?« Men drengen svarede: »Ja, æh! Hvor går jeg i skole?« og løb sin vej. Det morede Paulli kosteligt.

Spørgsmålet om retskrivning er vel af anden rang, men dog ikke uden interesse. Et levende sprog må jo her reformeres i tidens løb, og der må gives en norm for, hvordan et folk nu staver sine ord til den givne tid. Navnlig må skolen stille dette krav. Og når der er givet skolen en norm, skylder samfundet også skolen at følge den. Jeg blev anmodet om at gå med til retskrivningskommissionen, men turde ikke påtage mig dette hverv. Vi fik *Svend Grundtvigs* ordbog af 1872 og *Viggo Saabys* af 1891 samt ministeriets tilføjelser af 1892. Der er intet væsentligt at indvende herimod; tværtimod, vi trængte til et brugeligt forslag. Det er tidssvarende at stave ordene så simpelt som muligt. Men helt skrive efter udtalen vil man aldrig kunne, ikke mindst af den grund, at hver landsdel har sin udtale; og man må også over for udlændinge kunne sige: »Således skriver man nu vort sprog.«

Man har begyndt at nøjes med små begyndelsesbøger, foreløbig i tillægsord: de fattige, de blinde o. s. v. Derved kan man let skelne, f. ex. imellem »den unge« og »den Unge«. Men man må ønske at nå videre til også at skrive navneord med små begyndelsesbogstaver. Vi fik de store begyndelsesbogstaver ved tyske bogtrykkere, og vort oldsprog kendte dem ikke, lige så lidt som de Svenske eller andre folk i verden. Hvorfor skal Danmark da besværes med dem? *N. M. Petersen* besvarede dette spørgsmål træffende i 1861: »Det vil gå hermed,

som med andre ting i denne elendige verden. Den ene vil ikke, fordi det er nyt; den anden vil ikke, fordi det generer ham; den tredje vil ikke, fordi folk ler ad det; den fjerde vil ikke, fordi hans patron måske ikke vil synes om det; den femte vil ikke, fordi han får utak af sine venner; den sjette vil først vide, om kongen kan lide det« — o. s. v. Men: »Hundrede mennesker, som vil en ting blot for tingens egen skyld, er en uovervindelig magt«. Så føjer han senere til: »De hundrede kom ikke«. Jeg vil føje til: Fremad på enhver vej, som kan værne og rense vort modersmål!

De latinske typer — ja dem bruger jo hele Evropa, hvad skal vi da med to alfabeter? »Det er barbarisk«, siger *Grimm*, og at bruge store bogstaver er »pedantisk«.

FORSKELLIGE OPLEVELSER OG MINDER

Den 21de december 1878 blev *prinsesse Thyra* viet i Kristiansborg slotskirke til hertugen af Cumberland. Københavns sognepræster var tilsagt, og vi fik plads i koret. *Martensens* brudetale var taktfuld og smuk. Efter vielsen var der kur på slottet. Jeg beundrede kongens hukommelse, da han ved at præsentere den store forsamling for hertugen kunde nævne de fleste ved navn. Da klokken var omtrent 11, var vi overtrætte af at stå op siden kl. 4. *Frimodt* siger så til mig: »Lad os se at slippe ud!« Men det var lettere sagt end gjort, da vi forvildede os i det store slots vidtløftige sale i mørke. Til sidst kom vi til vor glæde ud i den indre slotsgård, fandt vognen og kørte hjem. Da de nygifte skulde rejse samme aften, dannede publikum en uafbrudt række ud til banegården, og vi måtte så køre den vej. Det

morede Frimodt af og til høre folk, som stod og ventede, udbryde: »Ikke andet end nogle præster!« Kun lidet anede vi den aften, at Kristiansborg slot snart skulde ligge i ruiner. Den 3die oktober 1884 så vi på Nørrebro vældige brandsøjler ind over byen, men der gik flere timer, inden det blev os klart, at det var slottet, som brændte. Det var den anden gang, jeg havde oplevet en sådan national-ulykke.*)

Den 26de maj 1892 fejredes kong *Christian IX's* guldbryllup. Ved den lejlighed viste det sig ret, i hvor høj grad denne konge havde vundet sit folks hengivenhed. Hovedstaden var illumineret som måske aldrig før. Ved kuren i Kr. VII's palæ spurgte kongen mig, om man også illuminerede på Nørrebro; han blev glad ved at høre, at der var illumineret »så langt som byen nåede ud«. At kongen var en oprigtig kristen, viste han i hele sit liv. Da han ved en audiens havde særlig god tid, indlod han sig i samtale derom og sagde: »Jeg er nu af de gammeldags kristne, og jeg holder mest af at høre de præster, som taler til mit hjerte«. Så nævnede kongen navnet på de præster, som han af den grund gerne hørte.

Også enkedronning *Caroline Amalie* havde en levende interesse for alt kirkeligt. Hun samlede ofte en kres, som hun bad en eller anden om at holde et kristeligt oplysende foredrag for; her kom *P. Rørdam*, *Blædel* og *Rasmus Nielsen*. Få måneder før sin død sagde hun til mig: »De unge præster skal have tålmodighed, for jeg har set i mit lange liv, at vor Herre kan give os meget, som vi ikke havde turdet vente, når vi blot kan bide på ham. Og hvad mig selv angår, så venter jeg på Herrens genkomst; jeg længes ikke

*) Frederiksborg slots brand fandt sted den 17de december 1859. Udg.

efter at dø, men efter at opstå, for jeg glæder mig ikke til at afklædes, men til at iklædes.«

Hvad kronprins *Frederik* og kronprinsesse *Louise* er blevet for folket, var kendeligt nok af den sympati, hvormed deres sølvbryllup fejredes den 28de juli 1894.

Hvad kirkens mænd angår, kunde måske enkelte træk, som jeg personligt har haft lejlighed til at lægge mærke til, have interesse.

Det er forståeligt, at *Martensen*, som i sin ungdom havde arbejdet meget med mystiken og den spekulative teologi, på sine ældre dage vendte tilbage til disse sine yndlingsstudier. Man læse de alvorlige betragtninger, hvormed han slutter sit levnedsløb i prædikenen »Haa-bets Anker«. Men hans hovedværk på dette åndsområde var vel hans *Jakob Böhme*, 1881. Hvor betydningsfulde end *Martensens* øvrige arbejder er, så finder jeg dog denne bog interessantest, fordi han her med sin sædvanlige klarhed både i tankerne og ordene fordyber sig i spekulationer over de højeste og dybeste problemer, og det på en så opbyggelig måde, at enhver, som vil læse dette skrift med eftertanke, må blive opbygget derved. Dette er en kristelig filosofi og teosofi af ædel art og af en ganske anden interesse end spiritisternes fantasier. Dette skrift af *Martensen* er for betydningsfuldt til at henlægges blandt antikvariske artikler. Da jeg en dag talte med ham derom, mærkede jeg, i hvor høj grad disse spekulationer hang sammen med hans hjertes tro og håb. »Men,« føjede han til sidst til »man bliver forældet.«

Efter den betydning, som *B. J. Fog* havde haft, særligt for København, betragtede vi det som en selvfølge, at han var den, der bedst kunde udfylde stillingen som Sjællands biskop efter *Martensen*. Han var vel gået til Aarhus, men dr. *Kalkar* skrev til ham: »Glæd Dem ikke

for meget over Deres ny bispegård, for De må ikke vente at blive længe i den!« Som biskop var Fog forstående, irenisk og imødekommende overfor tidens bevægelser; men han stod også fast, når det gjaldt principerne. »Fremfor alt, hvad jeg tror, tror jeg på Ånden«; det var så at sige hans teologis og filosofis hovedsum. Ingen havde som han kunnet give os en religionsfilosofi; men desværre lå det ikke for ham som for Martensen at koncentrere sine tanker og sit arbejde om bestemte opgaver og bearbejde det rige stof, han sad inde med. Da domprovst *Bondo* har tegnet et billede af Fog i bogen om ham fra 1897, er der iøvrigt ingen grund for mig til her at gå i det enkelte. Som den betydelige tænker og prædikant udfyldte han sin stilling på Sjællands bispestol på en måde, der i meget mindede om biskop *Mynster*.

Ved siden af disse biskopper stod i mange år dr. *C. Rothe* som stiftsprovst og deres højre hånd på det praktiske livs område. Det var nemlig *Rothes* ejendommelighed, at han var en sjælden praktisk mand. En norsk præst, som besøgte ham, sagde om ham: »Det er dog mærkeligt, den mand ved bedre besked med kirkelige forhold i Norge, end jeg selv!« Selv på hans gamle dage kunde jeg møde ham i rask gang på det yderste Nørrebro for at besøge en familie, hvis barn han havde døbt. »Kom ikke og fortæl mig om byens sognegrænser,« sagde han i et møde »for jeg har mange gange løbet på skøjter på Ladegårdsåen lige ud til, hvor København ender.« Altid sagde han sin mening rent ud til alle, men altid var han irenisk og interesseret i alt kirkeligt.

Ved hans 25 års provste-jubilæum i 1890 aftalte konventets medlemmer at møde i ornat for at lykønske ham. Han anede intet og sad i sit værelse og skrev, da

der blev sagt ham, at »der var nogle, som vilde hilse på ham«. Hvor blev han ikke overrasket og bevæget ved at se hele konventet med Fog i spidsen, som holdt en hjertelig tale til ham. I sin alderdom blev han døv og måtte af den grund tage sin afsked. Vel blev han ved at følge med i litteraturen; men det var tungt for ham at leve i denne ensomhed. »Det er egentlig for tidlig, jeg har taget min afsked,« sagde han, skønt han var over de fire snese år. At der nogen sinde kunde være tale om at spare på tid eller kræfter, faldt vist aldrig den mand ind. »Det er egentlig fejl, at De ikke har fået mig med i indre Mission,« sagde han en dag til mig.

Engang besøgte jeg *Christen Kold* på hans folkehøjskole i Fyen, og fik der et godt indtryk af denne sag. Det var som bekendt *Vilh. Birkedal*, der med sit varme favntag rev ham med sig. Jeg minder om det lille træk, der viser os Kold mødende på landevejen en bondekarl, som han spørger om, hvad klokken er; karlen ser på sit ur, og Kold siger så: »Det er et pænt ur, du har der, men det har dog en fejl!« Hvad da det var? »Det går i stå, når du glemmer at trække det op, og det er lige sådan med dig — du trænger til at trækkes op!« Dette er jo folkehøjskolens opgave. Men hvorledes denne opgave nu skal løses i forbindelse med vor tids krav om de mange kundskaber, også i håndens verden, dette spørgsmål vil give folkehøjskolen store opgaver at løse i de kommende tider. Fremfor alt gælder det om, at Kristi Ånd vedbliver at råde i disse krese, således som jo også *Grundtvig* havde villet det, og som hans dygtigste disciple som *Schrøder* og *Nutzhorn*, *Nørregaard*, *Ernst Trier* og andre har arbejdet på at gennemføre det. Så kan man vel undgå de farer, som ligger på denne vej. Jeg tror, at den danske folkehøjskole har givet et stort bidrag til at lede land-

bostandens ungdom i spor, som fører til kirken. Men lad vore folkehøjskoler vogte sig for en overfladiskhed, som under friheds eller folkeligheds navn vil fordunkle idealerne for de unge.

»Det Britiske Bibelselskab« havde i mange år hjulpet os med sine bibeler. Dette var egentlig en skam for vort land. Det havde desuden den uheldige side, at dette bibelselskab ikke medtager apokryferne, som Luthers bibel har, og som dog nødigt skulde savnes. Tænk f. ex. på Makkabæernes historie eller Visdommens og Siraks bøger! Det var derfor en begivenhed af rang, da »Det danske Bibelselskab« fra året 1895 overtog hele bibelsalget. I et år har det udbredt o. 54,000 hellige skrifter. Dette vidner tillige om et vågnende liv, som har brug for bibelen i langt højere grad, end den foregående tid har haft det.

Jeg kunde endnu ønske at omtale den opkomne heftige strid om bibelkritiken. Den videnskabelige kritik er jo ikke fra igår, og de lærdes forskellige meninger om de enkelte skrifers forfattere og historie er vi teologer vel kendte med. Men disse videnskabelige undersøgelser er i vor tid blevet udnyttet af kristendommens modstandere og udbredt i populære skrifter som angrebsvåben imod bibelen, hvis troværdighed man har ment at kunne rokke derved. I denne bestræbelse for at kunne meddele folket resultaterne af kritikens undersøgelser har nu også troende teologer taget del, bevægede af interesse for den historiske sandhed. Der opstår nu herved forskellige vanskeligheder. De, som mangler forudsætninger for at kunne bedømme slige undersøgelser, forfalder let enten til ukritisk at tage alt for gode varer, hvad kritikere opstiller af hypoteser, eller at gå til den modsatte yderlighed og forkaste alt som værende af det onde. Så sker det jo også, at kriti-

kere af glæde over de resultater, der er nået, udgiver disse for at være så sikre, at de anser dem, der ikke billiger dem, for at mangle evne eller vilje til at se, hvad sandhed er. Min stilling til bibelkritiken er den, at jeg frygter ikke for sandhedens lys. Det vil kun kunne stadfæste bibelens troværdighed og ikke rokke den. Lad de lærde kun anstille deres undersøgelser; fejler de heri, så vil de nok komme til indbyrdes at korrigere hverandre. Man skal derfor give sig tid. Urigtigt er det at indføre resultater i populære skrifter, endogså i skolen, så længe man ikke endnu har nået til almenanerkendte resultater. For blot at nævne et eksempel. Det er blevet skik nu at benævne Es. 40—66 Deuterocesaja; men i 1891 kan endnu Meusels tyske kirkelexikon hævde Jesaja som forfatter med i alt fald vægtige grunde. Altså er dette spørgsmål ikke endelig besvaret. Det gælder vel også om kilderne til de 5 Mosebøger og Josvas bog. Her er påvist en hel del, som synes ret træffende, men også meget, som er højst tvivlsomt. At 5. Mosebog skulde være ny, da den blev fundet i templet, anser jeg med mange andre endnu for helt usandsynligt; ti jeg tror ikke, at den i så fald vilde have fået tilstrækkelig autoritet. At patriarkhistorien er sagn, kan man jo gerne sige, da den vel længe er overleveret mundtligt; men at patriarkerne ikke er sådanne enkeltpersoner, som de bibelske sagn skildrer dem, finder jeg ingen grund til at antage. Tværtimod tyder alt for mig på disse sagns historiske pålidelighed. Og skulde vel Israels religionshistorie begynde med Mose? Jeg skal ikke dvæle ved textkritiken, som jo er fornøden; men mængden af subjektive hypoteser på dette område anser jeg for ofte at være af ret tvivlsom art, når der skal bygges textrettelser derpå. Jeg vil altså ikke beskyldes for at nære fordom imod

kritikens arbejde; tværtimod, jeg vil gerne selv være med i dette arbejde. Men jeg vil have lov til at sætte spørgsmålstegn ved de resultater, der endnu står for mig som uafgjorte. Og jeg vil heller ikke forkætres af troende mennesker, fordi jeg godkender det kritiske arbejdes værdi rent objektivt. Sagen er den, at man let i sin betragtning af bibelen kommer til at lægge vægten ensidigt enten på dens guddommelige eller på dens menneskelige side. Man overser, at Gud har talt ved mennesker, hvorfor hans ord er gud-menneskeligt: Guds Ånd har betroet mennesker med den tids sprog og midler og under sit vejledende lys at tænke og tale om Guds riges hemmeligheder.

FORFLYTTELSE OG OPBRUD FRA KØBENHAVN. STIFTETS DELING

Som den første præst ved en ny kirke kunde jeg vanskeligt tænke mig at skulle forlade denne for at gå ind i en anden stilling som præst. Det var min følelse imod. Der var også mere personlige grunde, som gjorde, at jeg nødigt vilde forlade København. Jeg følte mig med bestandigt fastere bånd knyttet til denne menighedskres. Men jeg var også gennem indre Mission indlevet i Københavns kirkeliv og menighedsarbejde i det hele, og jeg elskede det. Der var skænket mig to sønner til i København; de ønsker ligesom min ældste søn at uddanne sig som teologer og har ikke afsluttet studierne. På den anden side mødte der mig den vanskelighed, at min svage hustru absolut ikke længere kunde trives i præsteboligen, der var blevet helt omringet af høje huse, som tog sol og lys for meget. Jeg

var derfor stærkt betænkt på at få boligen flyttet, men kunde ingen ordning finde. Endelig kom hertil, at efter sognets deling mine indtægter lige så lidt slog til som mine kollegers her og i Helligkors sogn. Kirkestyrelsen viste sig aldeles villig til at komme os til hjælp, men havde ingen midler dertil. Og med alt dette trængte vi til mere arbejdskraft, uden at jeg kunde finde ud af det på nogen måde, som kunde tilfredsstille mig og menigheden. Så gjorde jeg dog i min vånde, særligt for min hustrus skyld, et par forsøg på at blive forflyttet således, at jeg blev i København; men det lykkedes ikke. Stiftsprovst *Rothe* vilde have mig til Helligånds kirke, men det tiltalte mig ikke. En professor i Kristiania ønskede, at jeg skulde søge til universitetet der; det lod sig dog ikke gøre. Og kultusminister *Bardenfleth* tilbød mig en anset stilling i Jylland*); men det var i et øjeblik, da det var mig umuligt at forlade St. Stefans sogn; vi var nemlig ifærd med at skulle bygge missionshuset »Karmel«. Så fik jeg ganske uventet i april dette år det tilbud, som jeg nu har modtaget. Der blev derved åbnet mig indgang i en mere omfattende virksomhed; jeg kunde måske ved at vægre mig nu afskære al mulighed for forflyttelse og så i årenes løb blive for gammel til det overvældende arbejde i København. Og en flytning nu syntes at give en mulighed for at redde min hustrus liv. Af alle disse grunde sagde jeg ja, endskønt den stilling, som blev tilbudt mig, også var skikket til at volde mig betænkeligheder.

Ønsket om en deling af Sjællands stift var ikke nyt, men det blev bestandig stærkere i kirkelige krese. Der var mange sogne, hvor der ikke var holdt bispe-

*) Ribe stiftsprovsti. Det var ved samme tid, *V. Göttsche* kaldedes til biskop i Ribe. *Udg.*

visitats i mere end 20 år, og København stillede år for år stigende krav til biskoppen. Også kirken i det hele må i vore dage stille store fordringer til kirkens primas. Kultusminister *Sthyr* tog da denne sag op til forhandling; men rigsdagen, som havde bevilget ham skoleloven, vilde nu ikke tillige bevilge ham stiftsdelingen. Så tog han den beslutning at forberede delingen ved at give biskoppen en medhjælper for den del af stiftet, som ministeriet havde ønsket at udskille, nemlig Holbæk, Sorø og Præstø amter. Under den 4de april 1899 skriver han herom til mig: »Det har været min tanke at dele Sjællands stift, men en fuldstændig gennemført deling lader sig ikke gennemføre, fordi det har vist sig umuligt for mig at få bevilget endnu en bispelønning. Det er derfor min tanke at dele stiftet i Roskilde og Sorø stift, der dog indtil videre må være samlede under een biskop og een stiftsovrighed, eet landemode o. s. v., men med to stiftsprovster, en i København og en i Store Heddinge; og den sidste skal da være forpligtet til efter biskoppens anvisning at afholde kirke- og skolevisitatser alternativt med ham i den del af stiftet, som vil få navnet Sorø stift, og som skal omfatte Holbæk og Sorø samt Præstø amt.« I et andet brev skriver ministeren: »Hvis sagen bliver således ordnet — hvilket jeg anser for højst sandsynligt eller egentlig for mere end sandsynligt — er det min hensigt at indstille Dem til dette embede, hvis De vil modtage det, og derfor vil jeg gerne vide, om De er villig dertil. Jeg skal tilføje, at jeg er enig med biskop *Rørdam*, at hvis sagen bliver således ordnet, skal embedet tilbydes Dem.« I en mundtlig samtale føjede han til: »Jeg skal samtidigt besætte Låland-Falsters bispestol og har tænkt på *Leunbach* og Dem, men ment, at De passede bedre ind i forholdene på Sjælland end L.« Jeg kunde

kun få to dages betænkningstid. Hvorvidt turde jeg nu tænke, at jeg kunde udfylde en så ansvarsfuld stilling? Vilde biskoppen kunne arbejde med en medhjælper, og vilde præster og lærere modtage mig som sådan? Og da man for at skaffe mig løn tillige måtte tilbyde mig Store Heddinge sognekald — som under disse forhold blev besat uden opslag — vilde jeg da passe ind i de mig ganske ukendte forhold der? Under alle disse overvejelser var det sværeste for mig dette, at jeg skulde forlade St. Stefans menighed. Men til de andre tanker, jeg som sagt måtte gøre mig herom, kom nu den tanke op i mig: Har du lov at sige nej, når dette kald kommer som et uventet tilbud? Jeg har jo ikke selv valgt stillingen, mon den sag må være fra Gud? Så fik jeg frimodighed til at følge kaldet. Biskop Rørdam tog venligt imod mig, og jeg glæder mig til at være hans medhjælper og være med til i tidens løb at forberede en kirkehistorisk begivenhed som Sjællands stifts deling.

Embedsforholdet imellem biskoppen og mig skulde ordnes ved et regulativ. Foruden fordelingen af visitatserne bestemtes det, at anden stiftsprovst skulde meddele aldersdispensationer til konfirmander og overtage en del af bispekontorets administrative forretninger for de tre amter.

Opbrudet fra København var ikke let, men jeg blev båret oppe af Guds nåde. For menighedsarbejdet i fremtiden måtte jeg først ordne alle de enkelte virksomheder under sognemissionen. Da jeg iforvejen havde fået god orden i alt dette, var det mig dog ikke vanskeligt at efterlade alt således, at det vilde være let for min eftermand at overtage det og lade alt fortsættes, som det var begyndt. Kun var jeg ked af, at jeg ikke kunde udpege nogen eftermand, så at jeg

kunde vide, hvordan tingene vilde gå i fremtiden. Men Guds ord bliver jo, om end tjenerne skifter.

Vanskeligere var det at finde en afløser i indre Mission; thi der var vel nok, som kunde tage det arbejde op, men hvem kunde få tid til det? Jeg havde i de sidste år godt nok følt, at arbejdet her nu stiller større krav til formanden, end en sognepræst i et stort sogn kan fyldestgøre. Her trængtes til en ny kraft. Tilsidst nødte vi professor *P. Madsen* til midlertidigt at tage den byrde på sine skuldre, og skønt vi godt forstod hans betænkelighed derved, måtte vi dog fastholde vor enstemmige bøn til ham; og han har følt, at det var et kald, som han ikke turde undslå sig for at følge. Herren vil velsigne denne trofaste mand også her, og Han vil i rette tid sende den kraft, som kan afløse ham.

Vanskeligt faldt det mig også at opgive stillingen som censor ved teologisk embedsexamen. Sthyr ønskede helst, at jeg blev; men jeg turde ikke nu, da jeg skulde belave mig på visitatsrejser, antagelig særligt i maj—juni, binde mig til i samme tidsrum at opholde mig i København i flere uger ad Gangen. Så blev jeg fritaget for dette hverv, som jeg havde fået meget kært. Mine kolleger i censorkomiteén glædede mig med en venlig afskedshilsen, og provst *Gabriel Koch* blev min afløser her.

St. Stefans menighed, som ved vort sølvbryllup havde vist min hustru og mig en overvældende rig og kærlig deltagelse, lod os også nu føle, med hvor dyrebare bånd vi var knyttet sammen. Og fra mange sider modtog jeg beviser på menneskers tillid og venskab langt over, hvad jeg har fortjent. Disse 25 år har givet mig uendelig meget at takke Gud og mennesker for. I de dage, da vi skulde flytte fra København, syntes min hustru at ligge for døden, og lægen tvivlede

om, at hun kunde flyttes. Min ældste søn var på det militære sygehus blevet smittet af skarlagensfeber, og vi måtte sende ham på Blegdamshospitalet. Men nu er alt dette lykkeligt overstået. Min hustru synes langsomt at vende tilbage til livet, og vi går fremtiden imøde i tillid til Gud, som har hjulpet hidindtil.

Jeg gør *Vilh. Becks* ord til mine*): »Vær uforsagt i troen på Ham, som bedst kan bruge det små; som nok vil, at vi skal nøjes med det små, men ikke vil, at vi skal affektere med det små, som om det var noget stort; thi der føres megen af den slags affekterte tale i vore dage. Det bedste er ikke for godt; og det største er dog ikke for stort; thi det er dog kun småt.«

---

*) I et brev fra Ubby af den 24de marts 1865.

VII. STORE HEDDINGE

1899—1922.

Om de 22 år i Store Heddinge fatter jeg mig i kort-hed. Kirken, der er bygget c. 1130, er opført i stil med domkirken i Aachen og er enestående i Skandinavien. Befolkningen i Stevns er velvillig, præget af gammel kristelig tro. Folkehøjskolens arbejde interesserer mange, og foredragsholdere samler let tilhørere i forsamlingshusene. Derimod måtte man ønske, at der kunde bibringes befolkningen mere direkte kristelig kundskab. I Store Heddinge stod et missionshus, ved hvis opførelse man ikke forud ret havde formået at vinde beboerne for sagen. Derimod var det let at vække interesse for sygepleje og fattigpleje.

I Omegnens præster fandt jeg gode, trofaste kolleger. De valgte mig til formand i deres konvent, hvor vi altid forhandlede i broderlig endrægtighed.

De »menighedsråd«, som rigsdagen pånødte folkekirken, blev foreløbig uden stor betydning, da navnlig i byerne den vågne del af menigheden arbejder således, som de politisk valgte menighedsråd sjældent kan. Senere har man nu søgt at give menighedsrådene flere opgaver; men vil man så godt som udelukkende lægge præstekaldelsen i deres hånd, giver man dem en ret uløselig opgave.

Stiftsprovstiets arbejde havde min store interesse, særlig visitats-gerningen. Det var mig en ublandet glæde at være til nytte for præster og lærere og at tale med ungdommen i kirker og skoler. Endskønt det jo ikke var helt tilfredsstillende for menighederne at få besøg af biskoppens stillingsmand i stedet for ham selv, blev jeg dog alle vegne modtaget med forståelse og velvilje både i kirker og skoler. Jeg bevarer skønne minder fra disse visitatsrejser. Dette andet stiftsprovsti fik ikke samme betydning under biskop *Ostenfeld* som under *Rørdam* og *P. Madsen*. Det var selvfølgelig også bedre med en gennemført deling. Kultusminister *Bjerre* bad mig om at gøre ministeriet forslag til en ordning. Og *I. C. Christensen* var villig. Biskop *Rørdam* sagde ofte til mig: »Skaf mig stiftet delt!« Han vilde have et Næstved stift. Men han vilde beholde Holbæk amt og af med Bornholm. Sagen blev så lagt hen. Nu har det jo vist sig, at denne udsættelse er blevet til en fordel, idet Roskilde er blevet bispesæde i det ny stift. Det er mig en glæde at have oplevet denne historiske begivenhed i den folkekirke, som jeg elsker.

En anden oplevelse, der forundtes mig, var den, at det forslag til ny kollekt, som jeg har udarbejdet under hensyn til den dobbelte textrække, synes at vinde indgang. Forslaget billigedes af Roskilde præstekonvent, som nedsatte et udvalg, bestående af formanden, sognepræst *L. Glahn*, og provsterne *Henry Larsen* og *C. Varming*, til at gennemgå det. Til en begyndelse har biskop *Ostenfeld* tilladt at prøve forslaget i to år.

Ved stiftets deling bortfaldt altså mit embede, og jeg tog deraf anledning til at søge afsked også fra Store Heddinge sognekald. Denne blev bevilget mig under den 6te januar 1922, idet stiftsprovstiet nedlagdes fra

den 30te april s. å. Menigheden i Store Heddinge viste mig megen taknemmelighed ved afskeden.*)

Sjældent har jeg fået noget, som jeg har søgt. Men gerne vil jeg gentage med Brorson:

Hvor Gud mig fører, går jeg glad,
Han, ikke jeg, skal råde,
jeg kalder alle tider, hvad
min Gud mig skikker, nåde.

Ti jeg tror det ord: »Min nåde er dig nok«. Gud give os alle at finde hvile i den tro! Så vil Han også lade det håb lyse over sine tjenere, at vort arbejde i Herren skal ikke være forgæves.

»Vi er her for at så; høsten hører Herren til«.

(Rudolf Frimodt).

---

*) I Store Heddinge oplevedes også 50 års præste-jubilæet den 11te september 1917.

TILLÆG

Min Hustru, *Cathrine Groot Volf*, født *Colding*, hvis minde disse blade er tilegnede, blev født den 1ste oktober 1835 i Svendborg. Hun døde i Store Heddinge den 13de februar 1905.

Der er en fortræffelig engelsk bog, som hedder »a noble life«; den skildrer et menneskes liv, som blev til velsignelse for mange til trods for, at han som krøbling måtte bæres af andre. Men i kærlighed bar han mange. Jeg kom til at tænke på denne bog, da jeg stod ved min hustrus bære; thi dens titel og indhold minder mig om det liv, her er afsluttet. Fra sin barndom af led hun af tilbøjelighed til hovedpine; og i sine ældre år hørte jeg hende sige, at hun kunde ikke tænke sig en så lykkelig tilstand som den at være fri for hovedpine. Hertil kom vel åndelig overanstrengelse, da hun i en meget ung alder blev lærerinde og fortsatte denne anstrengende gerning for en stor flok børn, lige til hun blev gift. En stærk nervøsitet medførte blandt andre daglige lidelser en svækkelse af hjertet, som gjorde, at hun senere lige til sin død måtte ligge en stor del af dagen og kun havde få kræfter til at gå eller til at færdes blandt andre mennesker. Denne legemlige svaghed voldte hende en dobbelt smerte, fordi hun besad et ualmindelig livligt og sympatetisk

sind. I forening med en god forstand gjorde dette naturel, at hun havde interesse for alt, hvad der var skønt og godt, og at hun gerne vilde samtale med åndeligt interesserede mennesker; men kræfterne svigtede hende, så at hun imod sin natur måtte leve et ret stille liv i hjemmet. Og hendes svaghed tog til med årene, så at hun syntes døende, da vi flyttede til Store Heddinge. Som ved et under levede hun dog så vidt op igen, at de få år, hun tilbragte i dette hjem, blev hendes lykkeligste år.

Hun besad en levende fantasi, som gjorde, at hun var noget af en kunstnerinde. Hun havde megen æstetisk sans og kunde skrive kønne religiøse digte. Men mest elskede hun blomster og malerkunsten. Hun uddannede sig, så vidt hendes kræfter tillod det, i blomstermaling og malede en tid til *Flora Danica*. Professor *Lange* satte pris på hende og beklagede meget, at hun måtte holde op; det var i virkeligheden også et stadigt savn for hende.

Under disse forhold kunde hun ofte bebrejde sig selv, at hun havde giftet sig; men jeg kunde kun sige herom, at »det er godt at håbe«; thi som hun selv bevidnede, at hun var lykkelig i sin ægtestand trods alle byrder, som hun måtte bære, så kunde også jeg bevidne, at hun ved sin dybe og stærke kærlighed gjorde mig såre lykkelig.

Den bærende kraft i dette liv var imidlertid hendes tro. Den var en gave fra Gud, som hun havde ejet fra barndommen af. Den gav hende den tålmodighed og udholdenhed i savn og lidelser, som gjorde hendes liv til et opbyggeligt eksempel for os, som kendte hende. Af Guds ord sugede hendes tro næring til det sidste. Kirken var hende et kært hjemsted, og da hun med smerte måtte opgive at gå i kirke i de senere år, havde

hun altid sin bibel og salmebog ved sin side. Når jeg kom hjem fra kirken, fik hun altid strax min skrevne prædiken. Og som hun således levede af Guds ord og stille bøn, således levede hun også i en levende interesse for alle Guds riges anliggender. Hun var vel kendt med alle forhold både i hedningemissionen og på indre Missions område, glædede sig over enhver fremgang og blev bedrøvet over ethvert fejlgreb. Alt mit arbejde som præst fulgte hun i alle enkeltheder med levende deltagelse, og det var hende en sorg, at hun ikke selv personligt kunde deltage i menighedsarbejdet. Men jeg trøstede hende med, at et menneske skal jo ikke mere, end man kan, og at hun allerede derved tjente menigheden godt, at hun var dens præst en trofast støtte i hjemmet. En stor trøst og opmuntring gav Gud hende i hendes tre sønner. Deres udvikling fulgte hun med den ømmeste moders opofrende deltagelse, og til hendes usigelige glæde så hun i dem vorrende arbejdere i vingården. I dem så hun et vidnesbyrd om, at hun dog blev til velsignelse også for andre.

Al overfladiskhed, egoisme, selvbehagelighed og tom snak afskyede hun. Men som hun selv ejede et ydmygt Maria-sind, sådan følte hun sig altid tiltrukket af de »stille i landet«, og iblandt dem vandt hun sig trofaste venner. Nøjsom og taknemmelig var hun selv for den mindste solstråle, og den mindste gåseurt kunde bringe hendes øjne til at stråle af glæde.

I det sidste halvår svandt livskraften langsomt, og efter en måneds sengeleje sov hun hen en nat så stille, at jeg ikke mærkede det, og med et så roligt smil, at det var, som om hele hendes ansigt selv efter døden gav genskin af glæden over at have udstridt og blive båret derhjem, hvor hun i de trange tider havde længtes efter at komme for at se sin frelser med utildækket

øje. Dejligt hørte han hendes stille bøn: »Herre tag mig op til dig!«

Et væld af mindekranse smykkede hendes kiste midt i vinterens hjerte. Det har været mig en hjertesag at føje denne mindekrans til som et udtryk for min store taknemmelighed for al hendes stærke kærlighed. Som vi mødtes i tro og kærlighed, så Gud være lovet også i håb.

NAVNELISTE

Aagaard, Rasmus, sognepræst	84	Beck, Vilh., sognepræst	66,
Adolph, Joh. V., grosserer	130	67, 79, 109, 113, 115, 125, 155	
Agerbek, Hans, sognepræst,		Begtrup, Erik W., sogne-	
salmedigter	54	præst	85
Ahlefeldt-Laurvigen, Chr.,		Berg, S., Civilingeniør	108
lensgreve, landstingsmand	130	Bertelsen, Fr., forretnings-	
Amsinck, C. A., etatsrådinde	125	fører	67
Andersen, H. C., digter	26	Berggreen, A. P., komponist	62
— F. V., provst, dr. theol.	137	— G., overretsprokura-	
— Peder, klokker, fhv.		tor	58
missionær	57	Birkedal, Vilh., præst	33, 41, 83
Angelo-Haase, J., redaktør	43	Bjerre, J. J. K., kultusmi-	
Arboe, H. P., sognepræst	86	nister	130, 157
Assens, O. S., provst	39	Blom, Camilla, frue	68
Bager, Oluf Nielsen, bekendt		— H., provst	72
rigmand i Odense, død		— Jens, kapell. i Ledøje	68
1602	27	Blume, Adser H., provst,	
Bagger, Wilhelmine Pauline,		landstingsmand	14
frøken, bestyrerinde	50	— P. E., provst	14
Balle, N. E., Sjællands bi-		Blædel, N. G., sognepræst	
skop, død 1816	33	52, 61, 66, 67, 75, 103, 115, 144	
— N. E., præst og semi-		v. Bock, Berendt Friedrich,	
narieforst. i Grøn-		svensk kammerherre	11
land	66	— J. C. A., etatsråd, liv-	
Balslev, C. F., biskop, dr.		læge	48
theol	138	Boeck, J. E. D. H., sogne-	
Bangert, C. G., fuldmægtig	108	præst	21
Bardenfleth, V., kultusmi-		Boisen, Harald, sognepræst	50
nister	151	— P. O., præst og asyl-	
Bartsch, Edv., boghol-		bestyrer	49
der	73, 91, 107	Bondesen, Ingvor, skolein-	
		spektor, forfatter	141

- Bonnevie, familien 85
- Bornemann, J. A., professor,
lic. theol. 45
- Bournonville, A. A., ballet-
mester 38
- Brammer, G. P., biskop .. 36
- Brandt, C. J., præst og for-
fatter 119, 120, 121
— J. S., sognepræst 53
- Brauneiser, præst i Flens-
borg 74
- Bredsdorff, Chr., skolemand
og forfatter 64, 69, 108
- Bressendorff, Christiane,
frøken, skoleforstander-
inde 50
- Brockmeyer, frøken, lærer-
inde 100
- Brummer, H. F., sogne-
præst 34
- Bruun, Anne, frøken, kom-
munelærerinde 94
- Brunnemann, C. E., sogne-
præst 39
- Brøchner-Larsen, L. C. J.,
skoleinspektør 141
- Buchhave, J. L., landmåler 17
- Buhl, Frants, professor, dr.
theol. & phil. . . 93, 125, 137
- Bull, Ole B., norsk violin-
virtuos 29
- Butler, Josephine, mrs., for-
kæmperinde for sædelig-
hedssagen 109
- Busch, læge i Ballerup .. 82
- Bøhme, Jakob, tysk mysti-
ker, død 1624 145
- Børresen, H. P., Santal-mis-
sionær 124, 125
- Bøttger, frøken, institutbe-
styrende 59
- Carlstadt, A. B., tysk refor-
mator, død 1541 39
- Caroline Amalie, Enkedron-
ning 16, 144
- Carstensen, N. F., fripræst 134
- Caspari, C. P., professor
theol., dr. phil., Kristi-
ania..... 139
- Casse, A. L., jurist og poli-
tiker 62, 99
- Christensen, Andr. P., kgl.
fuldmægtig, kammer-
råd 58
— F. V., sognepræst .. 59
— J. C., kultusminister 157
— Johanne M. S., født
Wolf, frue 59
- Kong Christian IX 144
- Christiansen, Chr., boghand-
ler 112
— H. J., kommunelærer 101
— toldkontrolør 68
- Clausen, H. N., teolog og
politiker 44, 60, 92
— Johannes, biskop, dr.
phil. 118
— Johannes C. E., præst
67, 88
— R. B., gårdmissionær
109, 111
- Cloos,, H., discipel i Odense
katedralskole 25
- Conradsen, Harald, medail-
lør 70
- la Cour, P. D., sognepræst 99
- Colding, Christine Sofie, død
1849 19
— Hans Erik, provst,
amtsrådsmedlem 15
— Jens Chr., justitsråd,
dr. med. 35, 39

Colding, Johan Hendrik, landmand	19	Faber, købmand i Odense..	25
— Johan Hendrik, provst, konsistorialråd	14	Feddersen, frue	125
— Peter Severin, land- inspektør	19, 24	Feilberg, G., discipel i Odense katedralskole	25
— Ulrik Eleon, han- delskontorist i New- castle	19, 47	— Karen Johanne, f. Schouboe, frue	26
Dahlerup, M. H. L., stifts- provst	75	— Ludvig, sognepræst ..	25
Dahlstrøm, Jul., kolportør, præst i Amerika	71	Fenger, H. M., provst, dr. theol.	98, 138
Damborg, H. A., sognepræst	46	— P. A., sognepræst	52, 120
Damkier, Oskar, departe- mentschef	128	— R. Th., sognepræst ..	49
Danneskjold-Samsøe, O. S., greve, generalpostdirektør	58	Fensmark, H. J., general- major	85
Delitzsch, Franz, prof.theol.	93	Fog, B. J., biskop, dr. theol. 48, 52, 61, 71, 75, 89, 118, 121, 136,	145
Dorph, A. L. J.,*) kunst- maler	92	— J. P. August, cand. theol., viceskolein- spektør	22, 52
Drevesen, Kaspar, gårdejer	79	de Fontenay, O. E. le Sage, etatsråd	99
Diderichsen, Ida, frøken ..	94	Franson, Fredrik, missionær	134
Dyrholm, Jens S., indre- missionær	81	Kong Frederik VII	28, 62
Engelstoft, C. T., biskop, dr. theol.	33	Kronprins Frederik ..	106, 145
Esche, Th., frøken, forstan- derinde	107, 109	Frimodt, J. C. Rudolf, sog- nepræst 53, 66, 72, 75, 76, 80, 88, 89, 102, 109, 115, 118, 124,	143
Eskesen, Morten, folkelærer	49	Fussing, Hans N., arkitekt, landstingsmand	130
Esmann, V. A., provst	122	Gad, Nikolaj, mægler	22
Ewaldsen, Chr., sogne- præst	67, 128	— P. Chr. St., sognepræst	115
Evers, C. L., kammerasses- sor	96	Gamèl, Arnold, grosserer, cand. med.	98
Faber, C. G., adjunkt, cand. theol.	23, 29	Garde, H. G., kommandør	85
		Gemzøe, alumnus på Borchs kollegium	56
		Prins Georg af Danmark ..	62

*) Dorph har allerede i 1863 malet et alterbillede til Tyrstrup kirke:
»Jesus hos Martha og Maria«.

- Glahn, H. E., stiftsprovst .. 49
 — Ludvig, sognepræst.. 157
 Goos, A. H. F. C., retslærd,
 minister 128, 130
 Gram, C. F., præst, rigs-
 dagsmand 13
 — Nikoline Christiane,
 f. Wolf, frue 38
 Grave, H. O., porcelæns-
 handler 132
 Gregersen, H., skolebestyrer 69
 Grimm, Jakob L. K., tysk
 sprogforsker, død 1863.. 143
 Groot, Peter Jensen, grosse-
 rer 39
 Grove, C. F., højskolefor-
 stander 49
 Grove-Rasmussen, A. C. Lud-
 vig, sognepræst 40, 48
 Grundtvig, Nic. Fred. Sev.
 32, 42, 48, 51, 69, 120, 124, 147
 — Svend H., litteratur-
 forsker og sprogmand 142
 Grunnet, Niels P., præst .. 134
 Gude, L. J. M., domprovst,
 dr. theol. 137
 Guthrie, Thomas, dr., skotsk
 præst, død 1873. Overs.
 udk. 1862 48
 Gøtzsche, K. V., biskop .. 151

 Hagen, J. F., professor, lic.
 theol. 46
 — Nathalie, frøken 112
 Hagerup, B. L. f. Thomsen,
 præsteenke 96
 Hall, C. C., statsmand, jurist 116
 Hammerich, Fr., professor
 theol. 31, 46, 49, 91
 Hansen, Aleth, præst, kul-
 tusminister .. 67, 73, 85
 Hansen, C. E. Th., departe-
 mentschef 58
 — Christine M., f. Chri-
 stensen, frue 58
 — H. N., etatsråd, borg-
 mester 98, 128
 — J. A., politiker 32
 — Johan, generalkonsul 107
 — M. Mørk, præst .. 67, 73
 — Niels, husbetjent 111
 — Octavius T., højeste-
 retssagfører, lands-
 tingsmand 130
 — Søren, kancelliråd,
 prokurator 26
 — Urban, købmand i
 Odense 26
 — frue, medlem af Isra-
 elsmisionens besty-
 relse 125
 Harbou, Louise U. M., f.
 Hellesen, generalinde 100
 Hassager, V. F., cand. theol.,
 skoleinspektør 141
 Hauch, Carsten 47
 Hee, J. C., prokurator 36
 Heegaard, Anker, fabrikejer 95
 — P. S. V., professor i
 filosofi 85
 Heiberg, Gabriel, provst.... 39
 Helveg, Ludvig N., præst 33, 46
 Henrichsen, R. J. F., etats-
 råd, professor 22, 23
 Henriksen, V., snedkersvend,
 nu kontorchef i arbejds-
 giverforeningen 108
 Hermansen, Christen, pro-
 fessor, dr. theol. 44, 87, 93, 123
 Hertel, Ludvig, sognepræst. 69
 Heuch, J. C., biskop 112
 Hjort, W., provst 67

- Hoff, J. V., valgmenighedspræst 85, 115,
- Hoffmeyer, H., stiftsprovst. 115
- Hohlenberg, O., præst .. 95, 107
- Holck, J., sognepræst.. 109, 119
- Holbech, J. A. C., skoledirektør, etatsråd 50
- Holbek, Chr. O., sognepræst
67, 68, 73
- Holm, A. V., sognepræst. 79, 125
— skolelærer 16
— præsteenke 84
- Holmberg, L. F., ingeniør, professor 110
- Holst, H. P., sognepræst.. 57
- Hostrup, J. C. 86
- Hvalsøe, grosserer 91
- Høffding, H., professor, dr. phil. 49
- Høyen, N. L., kunsthistoriker, professor 47
- Iermin, Thomas Just, stamhusbesidder, ritmester. 13, 15
- Ingemann, B. S. 35
- Jacobi, C. H. E., stiftsprovst 57
— F. H., tysk filosof .. 52
- Jacobsen, Axel, redaktør 107, 108
— C. C. H., brygger, legatstifter 132
— J. C., professor, dr. theol. 137
— Otto J., sognepræst.. 124
- Jensen, Jens, etatsråd, seminarieforstander 85
- Jespersen, Emil J. J., sognepræst 71
- Jessen, frøken, institutbestyrerinde 59
— A., f. Lüttichau, kommandørinde 96
- de Jonquières, J. A. F., kon-torchef, justitsråd 89
- Jungersen, Fr. O., valgmenighedspræst 64, 69
- Kaae, Hans G., sognepræst 85
- Kaalund, H. V., digter 87
- Kalkar, Chr. A. H., sognepræst, dr. theol. & phil. 79, 123, 124, 125, 137, 145
— K. Otto H. T., præst og sprogmand.... 39, 85
- Kempel, C. P., institutbestyrerinde 141
- Keyper, A. J. Chr., oberst 91, 107
— Th. J. J., f. Schiøtz, frue..... 107, 108
- Kierkegaard, P. C., biskop. 49
— Søren 35, 42, 50
- Kiærskou, H. F. C., botaniker 36
- de Klauman, G. N., kommerherre, politimester .. 26
- Knudsen, L., professor, arkitekt 91, 100, 111
- Koch, E. F., provst, dr. phil. 56
— P. D., dr. med. 130
— P. Gabriel, biskop .. 154
- Kold, Christen M., højskole-og friskolemand 147
- Kolthoff, E. V., sognepræst, dr. theol. 50
- Kornerup, H. H., f. Biering, præsteenke 108
- Krag, C. Peter Seidelin, sognepræst 68, 72, 102, 107, 110, 115, 125
— Ejer af Munkemølle.. 26
- Kragh, P. Hannibal, overlærer 24

Kragerop, C. F., sognepræst, konsistorialråd	36	Larsen, Florian, højesterets- assessor	128
— Fr. R. D., præst 36, 39,	52	— Henry V. C., provst	157
Krarup, Chr., alumnus på Borchs kollegium ..	57	— Rasmus, gårdejer ..	82
— F. C., sognepræst, dr. theol.	138	— N. F., handskemager	51
— N. Tang, adjunkt og bibliotekar i Flens- borg, død 1862	39	Lassen, Gustav, overlærer..	21
— T. F., manufaktur- handler	109	— Rektor i Kolding	21
Krebs, C. P. J., overlærer og skolebestyrer	57	— Julius, S. V., profes- sor, dr. jur.	109
— H., fhv. konsul	97	Lauridsen, Peter, skolein- spektør, historisk forfatter	141
— H. G., indre-missionær	100	Laub, H., generallæge	25
Krog, Jens, sognepræst ..	72	— H. Otto C., biskop, dr. theol	55
Krogh, alumnus på Borchs kollegium	39	Lefolii, H. H., rektor	34
Købke, Marie, frøken, for- standerinde*)	96, 100	Levinsen, Carsten, præst ..	75
Landkilde, familien, Ejby Mølle	26	— H., grosserer	130
Lange, Hans Vilh., teater- direktør	29	Leunbach, H. Chr., biskop	46, 152
— Hans O., overbiblio- tekar, dr. phil	130	Liebe, C. C. V., advokat og politiker	128
— Joh. M. C., botaniker, professor, dr. phil. 65, 160		Lind, Jens, sognepræst	14
— Joh. Nic., præst .. 50,	73	Lindberg, H. F., snedker- mester	101
— Laurence, frue	26	— Niels, valgmenigheds- præst	49, 50, 58
— familien, Ørbæklunde	15, 38	Linde, A. C. P., departe- mentschef	50
— Thor N., filolog og digter	50	— Gabriele A., frøken ..	50
père Lange, H., fransk do- minikanerpater**)	132	Lindegaard, familien, Lyk- kesholm	26
		Lindelof, alumnus på Borchs kollegium	39
		Linnemann, Carl I., slots- præst	99
		Loria, Levin (Ludvig) Isak, partikulier, bekendt kø-	

*) I St. Stefans håndgerningsforening var frøken Julie Linnemann, død 1898, en trofast medhjælperinde.

**) se Nationaltidende for marts 1892, hvor også lic. Ussings foredragsrække i Garnisons kirke refereres.

benhavnsk original, død 1858	36	Meyer, L. Vilh., læge, død 1878	109
Dronning Louise	106	Meyling, H. E., sognepræst 25, 51, 64, 69	
Kronprinsesse Louise..	106, 145	Michelsen, Anton, hofju- veler	38
Lüders, E. P., Ejer af Blang- stedgård	26	Moltke, A. H. C., greve, kam- merherre	109
Lütken, O., frøken, stifts- dame	94	Monrad, D. G., biskop, po- litiker	86, 116
Lützthøft, H. H. H., stifts- provst	108	Muus, Elias B., grosserer, vice-konsul	25, 27
Læssøe, L., kammerråd, slotsforvalter	70	Mygind, N. G., overretssag- fører	96
Løgstrup, J. Th. N., sogne- præst	121	Mynster, J. P., biskop 32, 33,	146
Løvenskjold, baron, Kirsti- nedal	89	Müller, Axel, boghandler ..	112
Madsen, Peder, biskop, dr. theol. 56, 92, 110, 115, 117, 118, 137, 138,	154	— H. C. D., sognepræst og forfatter	60
Madvig, J. N., filolog og po- litiker	23, 138	Münter, B., provst, kgl. konfessionarius	50, 61
Mantzius, Kr. A. L., skue- spiller	29	Møhl, K. E., sognepræst ..	86
Martensen, H. L., biskop, dr. theol. 42, 43, 61, 76, 78, 91, 117, 119, 124, 133, 143, 145	145	Møller, Christen V. V., biskop	108, 112
Matzen, Henning, retslærd og politiker	130	— H. C., prædikant og religiøs forfatter	134
Mau, J. C. Edv. T., sogne- præst, forfatter..	79, 83	— Johannes, resid. ka- pellan v. Vor Frue kirke i Odense	127
— Theodora, frøken, for- fatterinde	84	— Rasmus, kolportør ..	71
Mayntz, E., enkefrue	84	— P. K., klokker v. St. Johannes kirke	68
van Mehren, A. F. M., pro- fessor, dr. phil. 40, 43, 48,	57	Naumann, H., kurvemager, medstifter af K. F. U. M. i København.....	108
Meinert, Andr. E., sogne- præst, forfatter	49	Nielsen, C. Vilh., sogne- præst ved Trinitatis kirke	50
— Marie, frøken, lærer- inde	49	— Fredrik K., biskop, dr. theol. 117, 119, 121, 123, 137, 138	

- Nielsen, Jens, sognepræst ved St. Pouls kirke, var 1857—1858 est. sognepræst ved Trinitatis kirke 50
- P., klokker ved Kapernaums kirke 100
- Rasmus, professor i filosofi 41, 144
- Nissen, skoleinspektør 141
- v. Nutzhorn, B. C. H. A., højskolemand, professor. 147
- Nyrop, Agnes F., f Lange, skuespillerinde 29
- Nørregaard, Jens, højskoleforstander, dr. phil. 147
- Nøsgen, C. F., professor, dr. theol., Rostock 139
- Oehenschläger, Adam 32
- Olrik, J. C. F., sognepræst.. 68
- Ostenfeld, H., biskop, dr. theol. 157
- Lord Palmerston, Henry J. T., engelsk statsmand .. 19
- Paulli, Jakob P. M., stiftsprovst, kgl. konf. 108, 110, 115, 118, 119
- Just H. V., stiftsprovst og kgl. konf., dr. theol... 50, 58, 60, 141
- Simon Holger, kapelmester, professor .. 36
- Paludan-Müller, Caspar P., historiker, professor . 24
- Jens, provst, dr. theol. 118
- Jens, historiker, død 1864 ..... 57, 64
- Pedersen, Rasmus, valgmenighedspræst 25, 86
- Pedersen, Rasmus, plante-fysiolog, professor .. 25
- Jørgen, slagter 78
- Peronard, P., garvermester . 101
- Petersen, Augusta, frøken.. 108
- Frederikke, fiskerko-ne, kendt fra indre Mission i København 68
- Georg, fhv. gartner .. 97
- Karl Eugen, præst, død 1909 98
- L. W. Schat, profes-sor, lic. theol. 112, 132, 137
- Petersen, N. M., historiker og sprogmand 46, 59, 142
- T. S., vinhandler 73, 91
- Pontoppidan, frøken, institutbestyrerinde 58
- Poulsen, A. S., biskop, dr. theol. 119, 125
- Raaschou, Carl, præst 95
- Rasmussen, L. A. F., provst 35, 53
- P. E., litterat og mu-siker 87
- Ravn, C. F. Viggo, sognepræst 97
- Restorff, Th., kunstmaler 91, 107, 108
- Ricard, Olfert, sognepræst 108
- Richardt, E. Christian, præst, digter 60, 61, 119, 122
- Rindom, A. F. L., sognepræst 99, 110, 141
- Rohde, Peter Severin, herredsfoged i Thy, digter.. 23
- Rosen, D. H. C., kammerfrøken, hofstiftsdame .. 49

Rosenørn, E. Emil, kultusminister	92	Schebel, Ernst C., sognepræst	57
Rothe, J., kontorchef ved statsb.	125	Schepelern, Georg, S. F., Holmens provst 55, 106, 110, 119	
— P. C., stiftsprovst, dr. theol. 50, 62, 103, 118, 119, 123, 124, 128, 138,	146	— Louise M., f. Laub, frue	55
Rudelbach, A. G., sognepræst, dr. theol.	46	Schiern, F. E. A., historiker, professor	47
Rye, Olaf, officer	31	Schjerning, C. H. E., sognepræst	50
Ryge, J. C., skuespiller, dr. med.	29	Schmidt, J. H. G. Valdemar, professor, dr. phil. 40, 92,	137
Rønne, C. F., sognepræst ..	67	Schousboe, Vilh. C., biskop 56, 107, 108, 114, 119, 120	
Rørdam, Holger Fr., sognepræst, dr. theol.	72	Schroll, E. Betty J., f. Svitzer, frue	38
— Peter, sognepræst 49, 79, 84,	144	Schroll, J. Z., generallieutn.	63
— Thomas L., sognepræst	113	Schrøder, Ludvig P., højskolemand	46
— T. Skat, biskop, dr. theol. & phil. 42, 57, 116, 118, 119, 128, 136, 137, 138, 152, 153, 157		Schønberg, A. E. V., assistentshusforvalter .	94
		— Karl, forlagsboghandler	48
Saaby, Viggo A. E., sprogmand, docent	142	Sehested, Hannibal, konseilspræsident, kammerherre .	130
Saabye, A. V., billedhugger, professor	38	Sibbern, F. C., professor, dr. phil., konferensråd 40, 56 69, 86	
Scavenius, J. F., politiker, kultusminister	117	Sick, J. P. K., leksikograf, professor	24
Schack, Albert, sognepræst, æstetisk kritiker*)	115	Simonsen, Kirstine, sygeplejerske, frøken	97
Schaper, C. G., sognepræst	69	Skau, brødrene, sønderjydske politikere	49
Scharling, C. E., professor, dr. theol.	43	Skovgaard, P. C. T., landskabsmaler	69
— C. Henrik, professor, dr. theol.	121, 137		

*) De her nævnte artikler »Bjørnstjerne Bjørnson og den Søren Pedersenske teologi« findes i »Fra Bethesda« for 1890.

- Smith, Sophus F. G., skoleinspektør, cand. theol. . . 141
- Sorterup, Chr. F., sognepræst 49
- Steen, Adolph, matematiker og politiker . . . 41, 56
— Julius, sognepræst 99, 112
- Steenberg, August, redaktør 112
- Steenbuch, Charles, discipel i Odense katedralskole . . 25
- Steenstrup, Otto G. R., sognepræst 108
- Stein, Harald A. E., biskop 107, 109, 110
- Steinthal, F. W., præst, missionær 115
- Stephansen, Anders, filantrop og skolemand 73
- Stephens, George, folkemindesamler, professor 47
- Sthyr, H. V., biskop, dr. theol., kultusminister . . 46, 117, 118, 130, 137, 152
- Stockholm, J. R., sognepræst 39
- Storch, M. Vilh. S., landbrugskemiker, professor . . 25
- Storck, Herman B., arkitekt, etatsråd 99
- Strøm, Vincens, overlærer . . 24
- Suhr, J. S. Bloch, præst, dr. phil 50
— O. B., etatsråd 58
- Swane, H. J., biskop 39
- Svanenskjold, familien 85
- Svitzer, H. P., stiftsprovst 25, 54
— Zeuthen, Ø. Fr. P., discipel i Odense katedralskole 25
- Sørensen, Anna, frøken, lærerinde 96, 108
- Sørensen, Maren, sygeplejerske, frøken 97
— Marie, husbestyrerinde, frøken 111
— S. Christian, sognepræst 121
- Taaffe, Th. C., provst 24
- Tang, A. E. M., godsejer og politiker, etatsråd . . 55
— J. T. A., seminarieforstander, justitsråd. 68
- Teisen, H. V., sognepræst . . 56
- Thuren, Chr. L., professor, bygningsinspektør 99
- Thyra, hertuginde af Cumberland 95
- Tietgen, C. F., bankdirektør 28, 131
- Tolderlund, J. F., sognepræst 67, 73
- Traasdahl, kolportør 72
- Trandberg, P. C., præst . . 134
- Treschow, skolebestyrer . . 85
- Trier, Ernst J., højskoleforstander 147
- Trolle, Ulrikke E., f. Colding, kammerrådinde . . 14, 21, 35
- Tuxen, alumnus på Borchs kollegium 39
- Ussing, A. Marie C. H., f. Blom 68
— Henry B., stiftsprovst, dr. theol. 68
— J. L., filolog og arkæolog, professor . . 118
- Wad, Matthias, sognepræst. 33
- Wagner, Ludvig C. M., sognepræst 56, 64

